

MAGYAR

PROTESTANS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI

FIGYELMEZŐ.

HARMADIK ÉVFOLYAM.

Ötödik és hatodik füzet.

1872.

Május és Junius.

I.

Renan fordulása.

Olvasóink bizonynyal emlékeznek még a „Jézus élete“ híres írójára. Alig van hazánkban oly kis falu, melynek népe közt meg nem fordult volna a híres munka, melyben az Idvezítő oly sajátosságosan vonzó és mégis könnyelmű, kétes erkölcsiségű, mégis jótekingony alakja, nők kíséretében, mi nélkül a francia nem lehet, valóban francia színezetben jelenik meg, — s melyben a kor oly gonddal és tudományos készüllettel visszavarázsolva, mégis hozzá nem illő oly furcsa színezéssel tűnik fel előttünk. Ellenfelei is találkoztak. Prot. részről, amenyire tudjuk, néhány külföldi jeles tudós szavazatával, rkath. részről átokkal csúfolódással, tudatlannak kiáltással válaszoltak. Még a ponyva-irodalom is harcolt magához méltón egy (?) iratkával, mely Renant a pokol tüzében égetteté vala. . A nagy tudós (mert az!) ily franciás túlcsapongásának okait mélyebben nem keresték.

Nem így a németek. Ewald a szentiratmagyarázás nagy érdemű tanára, elismervén R. tudományos nagy készülletét, kifejtette, hogy tévedésének alapja — természetesen celta vérén kívül — neveltetésében, a jezsuita nevelésben van. E nevelés után nem a vallásos meggyőződés okszerű megerősítésére, a vallásos lelki-

ismeret vagy erkölcsi erő kifejtésére, nem a szabadon fejledező hajlamok mérséklése által az akarat és jellem fejlesztésére fordítja igyekezetét, hanem a külső szertartások gyakorlására, a szellemi erők eltörpítésére használja fel minden erejét. S így növendékei vagy hullákká lesznek, feltétlenül engedelmes, elfogultságból és vakságból hű, sötét keblű egyháztagokká s embertelen farizéusokká vagy csak gyenge alapu, erkölcsi erőtől nem gyámolított meggyőződésű emberekké, kiket a tudományos nyomozás azonnal megtántorit, s kik minthogy a vallásban egyebet nem láthatnak, mint kényszerített bugólkodást, rájuk erőltett tantételeket, sokkal könnyebben megtagadják azt lényegestől, mint a mily szívesen előbb követték.

De másnemű változások is állhatnak be. Ki egyik szélsőségből a másikba esett egyszer, másodszor és akárhányszor eshetik vissza. Egyik szélsőség vagy véglet a másiktól másodszor s harmadszor is ugyanazon távolyra esik.

Ime így történik, hogy a „Jézus élete“ az „Apostolok“ stb. írója is, akarmit mondanak hozzá azon magyar prot. theol. tanár urak, kik egykor lefordítva műveit a magyar közönség kezébe adták — megfordult, megtért, nagy bámulatára azoknak, kik őt a „hittelen szabadelvűség“ egyik legkitünőbb vezér-szónokának tartották és ilyen gyanánt tisztelték.

T. i. legujabb művében: „La réforme intellectuelle et morale“ (már negyedik kiadásban) Francia hon jövőjét tervezvén, nem képzelheti hazáját nagynak és boldognak, hacsak minden faluban egy született aristocrata és egy buzgó pap nem ülnek a középkor hatalmával és fényével újra felruházva. Hidegen, sőt utálattal fordul el az ujkori intézményektől s lelkesedve áradozik a középkor intézeteiről. Elragadtatva szól a rheimsi király-koronázásról, mely „a királyi felség egyszersmind a római katholikusság egész erejét és fényét“ magában foglalja. Megveti az ujkor polgárias egyszerűségét, csendes és huzamos munkálkodással foglalkozását, háborútól iszonyodását egyszóval: philisterségét. A született nemesség nem retteg oly igen a háború küzdéseitől, áldozataitól, mint egy munkás életet folytatókból álló nemzet, — minőt akarna például Bright és előbb Cobden csinálni a brit nemzetből. — Renan a nemességet kedveli, mely magas lelkesedéssel

ragad fegyvert oly ügyért is, mire a munkás nép semmit sem ad. A nemességgel pedig a papság áll szoros kapcsolatban; ezért R. szívesen megengedi, hogy hatalmas papság is létezzék, éljen és uralkodjék; ennek kezébe adassék aztán a köznép lelkének vezetése és irányzása; legfőleg az egyetem világi tanárainak hagyassék szabad tér kételkedés vallására és hirdetésére is, az egyetemi tanszékeken.

Franciáknak ragályos és megrögzött nyavalyájok, hogy ily erélyes sőt hatalmas papi vezérlés és fegyelem nélkül államot, társadalmat képzelni nem tudnak. A positivizmus legújabbkori hírhedt megalapítója, a mai napság legdivatosb nevű Comte Ágost is ilyen papságot képzel azon ábrándos társadalom élére, melyben pedig sem isten sem cultus nincsen, — melynek templomaiban „nagy emberekről“ szól az ige. Itt is a papok szabnák meg, ki mit vallhasson, gondolhasson — még a matematikában is. Ezért mondja aztán egyik legkitűnőbb angol bölcész, hogy Comte társadalmi rendszere „pápistaság különbség nélkül (Huxley, Lay-Sermons 167. l.)

Ily felfogás, — mint a Saturday Review megjegyzi — alig is fordulhat meg angol vagy amerikai ember agyában, de francia embertől nyilatkozatva nem meglepő s inkább a franciák különböző szükségének érzetéből, mint igazság iránti közönyből ered. Az angolnak egyszerű prot. esze azt mondaná erre: „vajjon ha Renan nem hiheteti a romanizmust igaznak, mi ok indíthatja, hogy mégis azt papolja a népnek?“*) Ez igen természetes nézet

*) Hogy mit itél R. a katholicismusról, megtetszik például a „Réforme“ (97. 98. l.) eme helyéből: „Most azon kérdéshez jutottunk, mely minden egyébnek alapja. Franciaország katolikus akart maradni, most szedi ennek gyümölcsseit. A katholicizmus sokkal egyházasb és paposabb rendszer, mintsem valamely népnek értelmi és erkölcsi táplálékot adhatna; tenyészteti az észhaladó mysticismust a tudatlanság mellett; e miatt semmi erkölcsi hatálya, sőt gyászos hatást tesz az agy kifejlésére. A jezsuiták növendéke soha sem állhat meg egy porosz tiszttel szemben; a kath. elemi iskolák növendéke soha sem fog tudni eszesen harcolni az idő-tökéletesítő fegyverekkel. A kath. nemzetek, ha nem reformálják magokat, okvetlenül leveretnek a prot. nemzetektől. A természetfeletti dolgok hivése méreg, mely megöl, ha nagy adagban vesszük. A protes-

prot. nemzetnél, de Franciaországban ezerivel vannak, kik azt hiszik, hogy a katholikusság igen jó dolog parasztok, nők és gyermekek, de képtelenség művelt emberek számára; ezért kívánják, hogy a katholikusság kellően taníttassék s kiszolgáltassék azoknak, kiknek való, — épen úgy, mint óhajtja a lovat tartó gazda (az angol lap hasonlítása!) hogy szénája legyen elég, bár maga belőle nem eszik. Valaki csak volt benső érintkezésben fensőbb műveltségű franciákkal, jól ismeri e nézetet s épen Renan egy korábbi művében is kifejezve találjuk ezt, — mi aztán tanúsítja, hogy nem hatalom vagy fensőbbek kegye az ilyek nyilvánításában a cél.

Különben R. és némely társai arról is elmélkednek és itt-ott nyilatkoznak, milyek Franciaországnak hibái. De ezek fejtegetésében nem sok a köszönet s nyilatkozataik sokszor meglepetésünket, bámulatunkat idézik elő. A „szép és kedves“ Franciaországnak főhibája — gondolná-e t. olvasónk micsoda? — az hogy, nem hiszen a tudománynak! Ilyen hűrt penget Sand Gy. asszony is „szellemdús és vonzó“ leveleiben, melyeket nem rég tett közzé. „Mi úgy szoktuk, úgymond, hogy csak akkor gondolkozunk, mikor cselekszünk. Ezért vertek meg bennünket. Szeretetreméltóságunk is vesztünkre válik ebben a rossz világban! Nem tudunk mi húsz évig készülni egy háborura, nem vagyunk mi képesek gyűlölni. A főben az észben van a hiba, a szív, az érzések jók és he-

tánság is vegyít egy kevés ilyet italába, de az arány csekély s ez által jótékonyvá válik stb.“ -- És alább: „Azt kell kívánnunk, hogy a katholicismus reformáltassék, belülről, az állam közreműködése nélkül. Engedjen az egyház kétféle hívőket élni kebelében, azokat kik a szókbán tételekben — és azokat kik a szellemben hisznek. A műveltség bizonyos fokán, a természetfelettiben hívés sokakra nézve lehetetlenné válik; ne kényszerítsék ezeket, hogy bilincset viseljenek. Ne avatkozzatok abba, amit mi tanítunk, irunk, és mi nektek átengedjük a népet Ne bántsátok a mi egyetemi, académiái tanszékeinket és mi tetszéstekre adjuk teljesen a nép falusi iskoláit. Az ember szellemiségének több fokozata van és ez mindenik szükséges, de az ami egyik fokra nézve szükséges, nem alkalmas a másikhöz; ami egyiknek veszélyes, nem olyan a másokra nézve. Tartásátok meg a nép vallásos nevelését; de minket hagyjatok békén.“ — Így tovább is. Ehhez aztán nem kell commentár!

lyesek.“ A francia, mond R. „jó, de bohó“ (bon et étourdi); s szerintök, hogy bohó, nem baj; csakhogy jó legyen. Úgy lát-szik minden franciára illik, mit Burke mond II. Károlyról, a valóban francia vérű angol királyról: „Az a király, kit Monk állított hazánk élére oly ember volt, ki fejedelmi kötelességét leg-kevésbé sem esmerete vagy érezte, — koronájának méltóságára nem gondolt, — népe iránti szeretet nem lakott keblében; kicsa-pongó, álnok, eladó lelkiismeretű, bármely tényleges jó tulajdonság nélkül, kivéven tetszetős kedélyességét és művelt úriás modorát.“ Tehát a szó központi és leggyarlóbb értelmében az is „jó“ volt; de jóságának oly hiányai voltak, hogy bár tudományos hajlama neki sem volt is, mindazáltal nem mondhatnók főhibájának: a tu-dományban való hit hiányát. Ugyanezt kell állitanunk Francia-honról is. Franciaország nagy baja bizonyval egyszerűbb dolog-lban található: az „erkölcsi viselet“ nagy fontosságában he-yezett élő hit és bizalom hiányában. Franciaország nem látja be, hogy fő baja az erkölcsi komolyság hiánya. Renan nem látja át s nem tünteti ki, hogy Franciaország az által vesztette el „fejét“ az az eszét, hogy a reformációt megtagadta; a jobb iskolák a nép értelmesedése ez által honosodtak volna meg. Jobban gon-dolkozik Michelet, ki elismeri és vallja, hogy a reformáció amiatt bukott meg Franciában, mert „erkölcsi reformációnak adni magát alá, Franciában nem akarta.“ Amaz erkölcsi főhatása a reformációnak: a személyes vagy egyéni felelősség érzete, mely alapja minden igaz vallásnak, melylyel oly nagy mértékben birt Luther, birtak a catholicismus némely szentei is, s melyet egye-dül Luther volt képes a nép lelkiületébe általán beoltani — s ez által Luther tiszteletünkre legérdemesbé lett, — melylyel birtak egykor a hugenották is, ez az, mivel a francia nemzet nagy tömege nem bír s hogy birjon nem is tartja kötelességének! — De Renan nem így gondolkozik. Szerinte a francia nemzetnek legszebb tulaj-donai egyike, hogy „útál minden szigort és szabályosságot,“ — sőt egy levelében, melyet Strauss hoz irt, bevallja, hogy ifju-ságában ő már közel állott ahhoz, hogy egyházi rendbe lépjen, de elgondolta „mily keserű lesz nem látnia maga körül a fényes és szórakozó társalkodást.“ — Nem dicsérjük azt az erkölcsi sanyarú-

ságot, ridegséget, mely Angliában az ő szövetségi zsidóság befolyására túlcsapongott volt, de ez meg már nagyon is hellénes könyvelmőség, mely magát bizonytal megboszulja. Renan ilyen beszéde sehol sem volna helyén; Franciaországban legkevésbé. Az erkölcsi öntudat, ön-megbirálás, komolyság, kitartó szilárdság nem minden, de legfőbb az emberi boldogságra nézve. Ezek nélkül — ez már a héber próféták tanas a vilagtörténettől általában igazolt nézet — egy nemzet sem állott s állhat fen soha. Franciaország nem látja be ezek fontosságát, — nem látják át vezetői, s az a főbaj, hogy mit ezek át nem látnak a népnek sem taníthatják. Valóban ehhez úgy látszik, mint a tudomány- és művészethez is természetes hivatás kell: „Az ur megmutatta az ő utait Mózesnek és az ő csodadolgait Izrael fiainak,“ ezeknek és az általok képződött komolyabb hajlamú, nehéz mozgású german népeknek, de valószínűleg nem a Gomer és Vercingetorix könnyű vérű celta utódinak. S ez szomoru jövőt sejtet.

Utóbbi sorokat Arnold Mátéval, Anglia egyik legkitünőbb írójával; a francia nép és Renan esmert barátjával mondjuk (Academy 1872. márcz.)

Talán nem volt felesleges s ránk nézve tanuságtalan mindezt elmondanunk, — és figyelmeztetnünk a francia miveltség hazai számos barátit ezekre, — a franciákra, kiknek egyik legkitünőbb tudósa és vezetője most is kikerüli, hogy nemzetét a boldogulás amaz első, csaknem egyetlenegy kellékére figyelmeztesse: az erkölcsi komolyságra, a „virtus verusque labor“-ra, — hanem biztatja minden alap nélkül, hogy ezután is „kezdeményező nemzet“ s „a világ sava“ lesznek, — hogy tudnak mindent tanulás nélkül, s eltalálják a bölcseség eredményeit és elveit ösztönszerűleg stb.“ (R. saját szavai!)

Azoknak pedig, kik egykor Renánt tisztelték és terjesztették, hogy belássák bünöket és megtérjenek, egyszerűen a papság és arisztokrataság középkori hatalma restaurátorára mutatván az írással mondjuk: s ime a ti királyotok.“

II.

A vallásreform és a magyarországi protestáns egylet.

A „Figyelmező“ ez évi első kettős füzetében valaki a m. prot. egylet ellen írván, bár tőlünk ez egyletnek senki sem tagja, mégis ugyanazon alapon támad meg minket patakiakat is, tévutra vezetvén a t. közönséget a mi valódi álláspontunk megítélésénél, sőt megtámadja főiskolánk szellemét, és pedig oly kihívólag, hogy még a holtak szellemeit is földézi az ellen.

Bár nem tartozom e folyóirat munkatársai közé, de a méltányosság alapján reménylem, hogy az igen tisztelt szerkesztő úr jóindulatu soraimnak tért fog ez alkalommal engedni. Azt hiszem nem áll egyönknek sem érdekében egymást mégcsak meg sem akarni érteni, ép úgy, amint nem áll érdekünkben magyar prot. egyházunkat egyfelől a pártárnyalatok szerint, másfelől superintendentiánkért szerteszétszaggatni. Sőt inkább tán az lenne feladatunk, hogy keresztyéni türelemmel egymást kihallgatván megértsük, s ahhoz képest igyekezzünk egymást meg is győzni, keresztyéni szeretettel s tárgyilagos érvekkel, nem pedig a magyar theologiában divatozó személyeskedéssel vagy az anathema hangoztatásával.

Engedje meg azért az igen t. szerkesztő ur, hogy a rólunk kifejezett téves felfogást kiigazítandó, az egymást megértés s a kölcsönös közeledetés érdekében elmondjam röviden, de azért kimerítően, nézeteimet a vallásreformról, a positiv egyházzól s a m. prot. egyletről.

Bár e nézeteim tették lehetlenné amaz egyleti mozgalommal szövetkezést, azért másfelől egész gondolkodás módom idegen e folyóirat illető cikkirójának szellemétől. S ha netán véleményem az i. t. szerkesztő uréval sem fogna egészen egyezni, igen lekötelezve fogom magam érezni, ha álláspontját az én igénytelenséggemmel szemben is, ez alkalommal körvonalmazni fogja. Mindenestre, ha egyéb nem, anyi nyereség lesz ez eszmecseréből, hogy jövőre, ha a „Figyelmező valamely munkatársának tetszeni fog a

pataki szellemre s viszonyokra vonatkozni, azt legalább helyesebb és méltányosabb alapon fogja tehetni, mint a mult alkalommal tevő.

Mindenek előtt szabad legyen kijelentennem, hogy illető cikk-író, midőn emlékirtatunkból azt olvasta ki, hogy a szerint vallás és tan anyira különböző két dolog, hogy egyik a másik nélkül meg is élhet, e tekintetben teljes tevedésben van. Az egyházi reformmegylet indítványozói a vallás reformálását tüzték ki célul. Mégis ugyanezen indítványozók sorából hangzottak afféle renitens hangok, hogy ők a dogmákkal nem bajlódnak s a tankérdést általán mellőzik. Ezekkel szemben emeli ki az emlékirat ép az ellenkezőleg azt, hogy oly szoros viszonyban van, annyira azonos a tankérdés a vallásreform kérdésével, hogy aki a vallást reformálni akarja, az nem is akarhat egyebet, mint a tant reformálni. Tehát ép azon eshetőleges látszólagos nézettel szemben, hogy a vallás tan nélkül is meglehet, van hangsúlyozva az emlékiratban a kettőnek szoros összetartozása.

Vallás, tan nélkül nemcsak hogy nem lehet, de soha nem is volt s mégcsak nem is képzelhető. Ez aztán igazán fából vaskarika. Mi hát akkor a vallás alapja? Egy velünk születet érzelem, a vallásos érzelem? Ez aztán a csodáknak csodája! Egy olyan érzelem, mely minden más érzelemről eltérőleg, különösen velünk született. Nem meggyőződésből származott s így nem természetes hanem természetfeletti eredetű. Valóban épen modern theologusnak ajkairól nagyon de nagyon különös. Miért ne lehetne akkor természetfeletti tan, ha van természetfeletti, velünk született érzelem? Miért akadémkosnak lenni akkor holmi apró csodáknak elfogadására nézve, ha már ily nagy csodát eltudunk fogadni! A vallás — szerintem — bizonyos világnézetten alapuló nyugodt és boldog lelki állapot, mely önmagának megfelelő tényekben nyilvánul. Az alap a tan, a meggyőződés, de nem mindegy hogy akármiféle tan, mert annak egy általános szempont alatt feleletet kell adni minden, az életet és boldogságunkat közelről érdeklő kérdésekre és pedig egy oly feleletet, mely bennünket megnyugtasson s mely érzületünket boldogsággal legyen képes betölteni. Azért kell a tannal egy általános és megnyugtató világnézetnek lennie. S csak amennyiben e világ-

nézet érzületemnek uralkodó elvévé válik, amenyiben lelkiületemet a boldogság — az üdv állapotába képes emelni, csak mennyiben alapja az a vallásnak s csak anyiban vallásos az a világnézet. Ép azért a vallás lényege az érzületben, annak boldog állapotában rejlik. Miért kell nekünk a vallás? Bizonyára nem azért, hogy egy vagy más kérdésre ezt vagy amazt a feleletet tudjuk adni, nem azért, hogy elmondhassuk — mi ezt valljuk, hanem azért, hogy az bennünket boldogítson. Így hát a vallás lényege a boldogító érzületben van. A vallás nyilvánulása az erkölcsi élet. Amily mély vallásos érzületem s a mily tiszta és magasztos a világnézet, melyen az alapul, oly mély s oly tiszta erkölcsi életem is, anyira hogy erkölcsiség, kimerem mondani, egy annak megfelelő vallás nélkül, egyáltalán nem is létezik. Lehet valaki tetteiben jó és becsületes, ám legyen, minden vallás nélkül is, — azonban az ily ember jósága, becsületessége lehet megszokás, fegyelem, társadalmi okosság, önzés, vagy más efféle, de semmiesetre sem erény. Erkölcsivé valamely tett csak akkor válik, ha az az érzelem tisztaságából s valami magasabb meggyőződésből származik, amikor a jót azért teszszük, mert az jó, mert meggyőződésünk, világnézetünk azt jónak tartja, parancsolja. Egy szóval az erkölcsi tettek, mint ilyenek, mindig ott van mögötte mint kútfő, a vallásos érzelem s a vallásos világnézet. Természetes, hogy e világnézet lehet valami egészen más, mint bármely positiv vallás hitrendszere, lehet mérőben subjectiv, lehet félig öntudatlan is, ugyhogy az illető magának arról kellő képzetet nem is tud alkotni, — de minden esetre ott van, ha rejtve is, a háttérben, — s csak amenyiben valóban, ott van, anyiban lesznek erkölcsi tetteink valóban erkölcsiek s nem szokásbeliek és más effélék. — Megnyugtató világnézet, — boldogságtól áthatott érzület, s ezeknek megfelelő tiszta erkölcsi élet, — e három képezi együtt a vallás teljes fogalmát.

Szerintem is hát a vallás lényege az érzületben van. De nem a Schleiermacher-féle theologia értelmében, melynek a mi modern theologusaink is hűségés tanítványai. Nem abbanaz értelemben, hogy ez volna a vallásnak kútféje, alapja is, — ugyhogy vallásos érzelméből erednének, mint annak postulatumai a vallásos tantételek. Mert ez csak olyan csoda, mint sz orthodoxia kijelentési tana.

Hanem abban az értelemben, hogy itt, az érzületben lesz a vallás vallássá, ez annak tetőzete, lényege. De az alap ezen kívül van, a meggyőződésben. Nem az érzelemből áll elő a meggyőződés (vagy a hit, amint ők nevezik), hanem megfordítva, a meggyőződés szüli, táplálja és növeli a vallásos érzelmet. Semminemű érzelem nem áll elő csak úgy magában, mint egy deus ex machina; nem még a legalsóbb fokú érzelmek sem. Vonzalmat érzesz valaki iránt, kivel először találkoztál, bizonyynyal nem természetfeletti eredetű s nem is veled született ez a vonzalom, hanem annak arczából olvastál ki valamit, magaviseletében, nyilatkozatiban láttál valami olyat, amely a te gondolkodás módodat kellemesen hatja meg, — első találkozásra, mielőtt e vonzalmat megérezted volna, valami meggyőződés vett rajtad előbb erőt, azon egyénre vonatkozó, oly meggyőződés, mely benned a vonzalom érzetét felkölté. A barátságot érzed-e előbb s csak azután alkotsz magadnak meggyőződést barátod felől? Vagy inkább megfordítva? Előbb megismered őt s olyannak ismered, ki gondolkodás-módodat kielégíti, mindinkább jó meggyőződés támad s szilárdul meg benned iránta, — s abban a mértékben nő s szilárdul meg iránta baráti érzelmed. — Így az ember legfőbb, legmélyebb s legmagasztosabb érzelme, a vallásos érzelem, mely kiterjed az élet minden kérdéseire, szükségkép megkíván előfeltététől, alapul, egy oly meggyőződést, mely minden életkérdést magába öleljen, s mely oly jó, oly boldogító legyen, hogy ez érzelem belőle szükségkép folyjék — egy boldogító világnézetet.

A tankérdés tehát a vallásnál az alapkérdés. Ezt hát közönyösnek, vagy másnak mint főnek, tekinteni nem lehet. — Anyival különösebb előttem az, hogy alakul nálunk egy egylet a vallásos reform céljával, s ez anyira lágymeleg a tankérdés iránt, hogy protestáns egyletté alakulásakor képes volt egy oly párttal szövetkezni, mely a tankérdésbe egy általán nem akar belenyúlni. Mit akar hát ez az egylet? Reformálni akar reform nélkül? Akarja-e a tant reformálni a kor összes művelődésével összhangzásban, s kifogja-e ezt már egyszer férfias őszinteséggel mondani? Vagy a tankérdésben nem akar nyilatkozni és így nem akar reformálni? Vagy igenis reformálni akarja a vallást, de nem

a tant, és így abban a hitben van, hogy a vallás tan nélkül is meglehet, vallást akar tan nélkül, vagy akármféle, kinek milyen tetszik, afféle tannal? Akar egyáltalán valamit, azon az egyen kívül, hogy legyen egy protestáns egylet, mindegy akár milyen? Vagy már nem akar semmit, hanem csak akart volna? Mindezek jogosult kérdések egy oly egylettel szemben, melynek tagjai ahányan anyifelé beszélnek, melynek programja a szélrózsa minden irányára szól, s mely programnak főpontja egy értelmetlen frázis. — Az első pontban kimondatik, hogy az egylet azok körében alakul meg, kik a vallás-erkölcsi életnek (!) Jézus szellemében és az összes művelődéssel öszhangzásban való megújulására törekszenek. — Ez után azt várná az ember, hogy a következő pontban nyiltan, határozottan kitűzetik a cél: — ennél fogva az egylet célul tüzi ki maga elé, az összes művelődéssel ellentétben álló positiv ker. tanrendszer helyett egy az összes művelődéssel öszhangzásban levő új tanrendszernek, új vallásos meggyőződésnek teremtését. De nem. Vakulj magyar! — S oda vetik e gyönyörűséges frázist: Az egylet ezen alapon a keresztyénség sulypontját a vallás-erkölcsi életközösségre igyekszik visszahelyezni. Vallás-erkölcsi életközösség! Ez hát a protestáns egylet sibbolethe?! Ezt akarja hát az egylet? Uraim! Komoly, gondolkodó férfiak ti, ott a protestáns egyletben! Mondjátok meg mit értetek e frázis alatt? Azt értitek-e, hogy, miután eddig a sulypont a tanra volt helyezve, ti a tant közönyösnek nyilvánítjátok, s a helyébe azt a valami nemtudom mit akarjátok helyezni, amit ti vallás-erkölcsi életközösségnek neveztek? Bizonyára nem ezt akarjátok, habár ezt látszatok is mondani, ti, ez egyletnek jobbjai: Amily bizonyos, hogy komoly, gondolkodó férfiak vagytok, kiknél a szó nem pusztá lármát, hanem gondolatot akar mégis kifejezni, amily bizonyos, hogy valamit akartok, s őszintén akartok, oly bizonyos az, hogy mihelyt alkalmatok lesz rá, e frázist értelmes gondolatok kifejezésével fogjátok kicserélni, E kifejezést a gyáván bujkáló közvetítő theologia találta fel, ott kint Németországon. Hagyjátok meg azt a németnek. A magyar józan ész és őszinteség nem tűri az efféle porhintő frázisokat.

A vallásos életre akartok hatni, a vallásos érzületet, a buzgóságot emelni? Hassatok hát ezeknek gyökerére, a vallásos meggyőződésre, — Az elszáradt fa nem fog soha gyümölcsöt teremni. Ahol haldoklik a meggyőződés, ott haldoklik az abból táplálkozó érzelem is.

Panaszkodtok, hogy a vallás elveszté jótékony uralmát a kedélyek felett? . . . Elveszté, — mert kiholt a fiak szívében az apák boldogító hite, s nem született a megholt hit helyébe új, élő-hit, élő, boldogító meggyőződés.

Akartok élő vallásosságot, akartok reformálni? . . . Adjatok hát meggyőződést, hitet, az elvesztett helyébe, e nemzetségnek, melyet nélkülöz. Mert a tövisről nem szednek figét és a csipkéről nem szednek szőlőt.

A vallásos élet nem terem gyümölcsöket? . . . Meg lehetsz győződve, hogy a gyümölcsstermő fában, a gyümölcsöző meggyőződés hiányában van az ok. Aki reformálni akarja az egyházat, az adjon a hitevesztett hívőknek új, boldogító meggyőződést. Esmékel lehet reformálni, — de frázisokkal soha!

Enyit kívánok egyelőre figyelmükbe ajánlani azoknak, kik nem akarják érteni, hogy mint lehet valaki retormpárti a vallásterén és mégis kívül, határozottan kívül a protestáns egyleten. — A tan lévén a vallásnak alapja, s így az első és főfontosságu a vallásra nézve, anyira hogy minden ettől függ; — egy oly nemű munkásság, mely a vallásos tan iránt annyira lágymeleg, hogy közel áll az indifferentismus proklamálásához, nem az hogy emelőleg, jótékonyan hatna a vallásosságra, hanem inkább határozottan kártékony arra nézve.

De midőn a tant, a meggyőződést tekintjük a vallás alapjának, anyira, hogy az a vallás létének előfeltétele, s minőségének, értékének egyik mértéke, — ezzel távolról sem állítjuk azt, hogy ez vagy amaz adott hitrendszer, pl. a confessionalis systema, az egyedül helyes alap, anyira, hogy valakinek vallásossága attól függene, menyire hű az adott tanalaphoz. Távolról sem. Ugy hogy azon nézetnek határozottan ellene kell mondanunk, mely a protestans egyletet egyenesen csak azon az alopon támadná meg, mert az eltér gondolatban az orthodox dogmaticai alapról.

A vallás egy meggyőződést igényel előfeltétül, és pedig egy oly meggyőződést, mely egy, mindent felölelő általános világnézet legyen. A vallásos világnézet (vagy, amint más theologusok nevezik, a hit) annyiféle ahány a positiv vallás, sőt bizonyos mértékben, kivált a protestáns egyházakban az alanyisághoz képest is különböző Mitől függ hát, hogy melyik világnézet képezheti az igaz vallás alapját? — A vallásos világnézetnek kelléke az, hogy legyen megnyugtató és alkalmas arra, hogy lelkületedet boldogsággal töltsse be. Amennyire megnyugtató és boldogító valamely világnézet, anyira képezi az helyes alapját a vallásnak. — Nem az hát a főkérdés, hogy menyiben orthodox vagy menyiben heterodox a világnézet. Kijelentési-e vagy tudományos alapon áll, hit vagy tudat nevet visel-e, egyez-e apáink hitével vagy modern alakulást vett, jézusi-e vagy Krisztus imádó, nem még az sem, hogy vajon nevezhető-e az keresztyénnek vagy nem, — hanem az a fő kérdés, hogy megnyugtató-e, boldogító-e bennünket. Mit bánom én, hogy mi nevet adnak az én vallásos meggyőződésemnek, csak az engem megnyugtasson és boldogítson! Ez a főkérdés. Ez a vallásos meggyőződésnek Kritériuma, és nem a helyét, vagy az ágostai hitvallás, nem az alkorán, nem a Véda, de nem is a biblia, nem semmiféle betű, nem is a tudomány, nem a természettudomány sem semmiféle philosophia, nem is a korszellem, — hanem az, hogy megnyugtató-e, boldogító-e. — Nekem élő hit kell, élő meggyőződés, mely engem boldogítson, mint kellett reformátorainknak, nem pedig holt hit, mely lelkemre megszűnt hatni, mint megszűnt az övékére hatni a középkor hite, mely azt boldogította. Minden vallásos világnézet csak addig boldogíthat, míg az lelkünknek uralkodó principiuma, míg az valódi erős és élő meggyőződés bennünk. Mihelyt az megszűnt lenni, hivatalosan vallhatom ugyan azt minden pillanatban, de egypercre sem lesz az képes többé engem boldogítani. S ha szívbéli boldogságot keresek a vallásnál, nem pedig szóbeli hitvallást, bizonyos az, hogy a holt hit helyébe új, boldogító meggyőződést kell keresnem. És meg is találom. Mint megtalálák apáim a magukét, kik dédapáim hitét elveszíték. Az apostoli keresztyénséget boldogította saját világnézete, mert övé volt az igazán, ott élt az szívében, lelkéből nőtt ki s lelkéhez volt növe. Minden

roszul van e világon, mindenütt bűn, nyomor és kárhozat; de nem lesz az mindig így, — egy-két év vagy egy-két hét, s ki tudja talán már a holnapi nap visszahozza az égből a Messiást, s az e földet isten országává fogja átalakítani; akkor minden jól lesz, új ég és új föld, minden ujonnan születik, s üdvosvár lelkünk boldogságát megfogja találni. Az őskeresztyént e világnézet, míg azt igazán s erősen hívé, boldogíthatá, mert magában oly természetű, hogy boldogíthat, csak igazán tudjuk hinni. De midőn a sokszoros csalódás, a várakozás hasztalanságának mindinkább tapasztalása, a mind erősbben feltámadó kétség aláástak e hitnek, s az mindinkább haldokolt, új megnyugtató principiumot kellett keresni a kétségtől hányatott lelkeknek. S meg is találák azt az egyedül idvezítő közönséges ker. anyaszentegyház eszméjében. Az egész világ kárhozat alá vettetett, de azért jött el az istenfia, hogy apostolai s azok utódai által egy isteni idvezítő intézetet állítson fel e földön katholika egyházat; — aki az egyháznak tagja s annak üdvészközlő sakramentomaival él, az a túlvilágon elnyeri az örök üdvöt. A valódi katholikust megnyugtató és boldogítá a tudat, hogy ő az egyedül idvezítő egyháznak tagja, megkeresztelkedett, meggyónt, az utolsó kenetet felveszi, s így az idvezítő intézet által magát idvezítenni engedi, — megnyugtató s boldogítá, mert világnézete azt mondá neki, hogy az üdvnek utja ez, s e világnézet lelkének élő meggyőződése volt. — De midőn e hit egyesekre nézve holt hitté vált, ezek új élőhitet keresének, — és megtalálá a reformatió az új principiumot a hit által megigazulás dogmájában. Az üdvútja csakugyan a ker. egyház, — de az egyház nem valami külső látható egyház, hanem a hívők közössége, tagjai azok, akik hiszik, hogy csak a Krisztus helyettes elégtétele által idvezülhetünk, s így akik valóban hisznek a megváltó halálának idvezítő erejében, azok valóban idvezülni fognak. Minden ember az eredendő bűn súlya alatt kárhozat alá vetett, önmagától nem idvezülhet, csak egy idvezítő által, ezért csodás isteni üdv intézkedésre volt szükség, arra hogy a szentháromság egyik személye a fiu, emberi természettel egyesüljön, s mint ilyen istenember, helyettes elégtévő halála által az embereket idvezítse. A XVI. század protestánsát, ki ezt valóban igaz lélekkel hinni tudta, e hit megnyugtatható s boldogíthatá,

mert üdvéről bizonyos volt. Boldogíthatá mert a hit, mint a többi olyan természetű, hogy boldogíthatja azt aki hiszi. Még élő volt e hit, addig volt értéke. De mondjátok valóban él-e e hit bennetek, lelketeknek valóban, kétségen felül álló meggyőződése-e az? Nincs-e kihálóban, nem holt-e ki lelkeinkből? Azért nincs vallásosság, azért nem érezzük a vallás boldogító hatalmát, mert nincs boldogító meggyőződésünk, mert az a világnézet, mely apáimban élt s őket boldogítja, — bennünk nem él többé. Amily bizonyos, hogy a régi hit kiholt, s ahol él is, ott is már haldokol, oly bizonyos, hogy az üdvsovár a boldogságra törekvő lelkek addig nem nyughatnak, míg új hitet, új boldogító világnézetet nem találnak.

Ezek sorába tartozom én is, kik erre törekszenek. A világért sem indifferens a tan. Szükségképen kell egy tan és pedig oly tan, mely megnyugtasson és boldogítson. Amely hit nem nyugtat meg s nem boldogít, az elvetendő, s egy oly tan fejtendő ki helyébe, mely ez igénynek megfeleljen.

Megnyugtátja, boldogítja korunkat a XVI. század dogmaticája? Nem? Tehát, mily meggyőződés az, mely boldogítja? Keresétek azt. — Nekem oly meggyőződés kell, mely valóban az enyém legyen, mely az én eszmekörömet egészítse ki, mely az én gondolatvilágomat tetőzze be. Reformátorainkat is csak azért s csak anyiban boldogítja az ő hitrendszerük, mert az az ő eszmekörükből nőtt ki, az ő gondolatvilágukat tetőzé be, mert élő hit volt az bennük. Korunkat csak oly vallásos világnézet elégítheti ki, mely korunk szelleméből kifolyó, mely korunk gondolatvilágát foglalja egybe egy magasztos, boldogító világnézetbe. — Aki korunk vallásává akarja tenni a protestántismust, az fejtse ki a protestáns világnézetet úgy is oda, hogy az korunknak legyen világnézete. — A „Figyelmező“ névtelenje Krisztust és a korszellemet egymással szembeállítja, mint két összeférhetlent. Természetes, hogy az a Krisztus nem a Názárethi Jézus, a történeti, személy, hanem az ő Krisztusa, az Atya jobbán ülő fia, ki, amellet, hogy maga anyi mint Atya Fiu és Szentlélek együtt másfelől valódi teljes ember is, egyszóval az orthodoxia christologiajának Krisztusa. Nos, én abban igazat adok néki, hogy ez s a korszellem összeférhetlen. De mi következik ebből? Vajon az, hogy az orthodox christologia ked-

véért megtagadjam e kor szellemét, vagyis mindazt a szépet és jót, mindazt a sok szép meggyőző igazságot, melyet a legközelebbi századok civilisatiója létrehozott, — hogy a pápa syllabusához csatlakozzam, s átkot kiáltsak az egész uj kori, társadalmi és tudományos műveltségre, mint mely összeférhetetlen az orthodoxia Krisztus fogalmával? Reám nézve, mind ki nem vagyok Kryptopapista, hanem a kor műveltségével haladó protestáns, nem ez következik. Én e kornak vagyok gyermeke. Az én szellemem nem azon kor civilisatiójának emlőjén táplalkozott, melyén Athanasiusé, hanem a XIX-dik századén. Én hát e kor szellemét meg nem tagadom, mert magamat meg nem tagadhatom, hanem megtagadom azt ami ezzel össze férhetetlen, a Névtelen Krisztusfogalmának realitását, az orthodox christológiát minden járulékaival együtt, azaz a dogmaticai világnézetet. S midőn ezt teszem, midőn a kor-szellemmel ellenkező Krisztusfogalmat elvetem, akkor anyival inkább magamhoz ölelem a történeti Jézust, aki valósággal élt az emberek között és nem csak a theologusok könyveiben, azt a Jézust, kinek vallástana igazán hivatva van, hogy még egyszer regenerálja az emberiséget, kinek vallástana nemhogy ellentétben volna e kor szellemével, sőt ép a jelen műveltség van hivatva arra, hogy a valódi Jézust immár évezredes halottaiból feltámasztva, annak szellemével egy uj keresztyénséget teremtsen, mely végre valahára méltán viselje alapítója nevét, végre valahára valóban Jézus válását vallja.*)

Én tehát, ki az orthodox hitrendszert alapjában és részleteiben, lényegileg összeférhetlennek tartom az ujkori tudományos

*) Névtelen (engedje meg, hogy így nevezzem, okosabbat nem tehetvén) természetesen nincs ebben velem egy véleményen. Ugy látom nekünk szól s közelebről épen nekem, midőn a pataki főiskola ellen irányítva szavai élet, atöbbi közt még ezt mondja: „Mit kívánhatnak ezeknél is többet? A Jézus tanának felelevenítését? Nagy dolog . . . de Jézus tanának zöme épen sajátos személyisége előterjesztésében rejlik.“ Tehát szerinte az volna a Jézus valódi tana, ami sajátosat az ő személyiségéről mások tanítanak. Legyen meg néki a maga hite. De már én csak azt tartom, hogy mindenkinek az az ő tana amit maga tanít, nem pedig az amit ő róla mások tanítanak.

miveltséggel, — világos, hogy a vallásterén, a tőzsgyökeres tanreformnak vagyok hive.

Szintén hallok névtelen hangját:

De ha így van, mondd meg, miért maradsz a reformált egyház tagja, miért nem lépsz ki? Megmondom miért.

Ha magam volnék ebben a helyzetben, s velem együtt még csak egyesek a ref. egyház tagjai közül, — a többség s maga az egyház pedig nyugodtan érezné magát dogmaival, — akkor valóban határozottan kilépnék. — Én, ki igénylem magamnak, hogy tiszteletben tartsa még névtelen is, azon én törekvésemet, hogy azt a vallásos világnézetet fejtsem ki magamban, amely engem boldogít, tiszteletben tartom másoknak meggyőződését is, ha az őket boldogítja. Tiszteletben tartom annak a szegény pápistanőnek hitét, ki úgy van meggyőződve, hogy, mert pápista s mert bűneit meggyóna, s mert az utolsó kenetet felveszi s mert majd szentföldbe fogják temetni, tehát idvezül. Legyen néki az ő hite szerint, ha ez őt boldogítja. — Legyen neked is a te hited szerint, ha boldogít az a meggyőződés, hogy az istenember halála idvezít meg, ha valóban hiszed s ez elég néked. — Mondom, ha helyzetem csak egyesek helyzete volna, anyira tiszteletben tartanám az egésznek hitét, hogy magamba vonulnék, saját meggyőződésemmel. De mikor azt látom, hogy sokan, igen sokan vannak az én helyzetemben, hogy a többség megszűnt igazán hinni azt, mit apái igazán hittek, hogy egész sereggel vannak körültem azok, kik reformot óhajtanak, kik egy jobb, egy általuk inkább elfogadható, boldogító vallásos meggyőződés után kiáltanak, — midőn jóltudom, hogy a prot. egyház nem egy változás alá nem eshető intézet, hanem a hívők közössége, s így a tagok általános többsége, — mikor azt látom, hogy nemcsak egyesek, nemcsak a többség, hanem maga az egyház történeti fejlődésében épen azon az uton halad, mely uton a megállapodási pont csak a keresztyénség újjáteremtése lehet, — akkor lelkiismeretem nem engedi meg, hogy saját egyéni kényelmemet tartva szemem előtt, tétlenül félre, magamba vonuljak, — hanem, amily igaz az, hogy férfi vagyok, s olyan ki kötelességemet minden körülmény között teljesíteni akarom, oly igaz az, hogy a protestáns egyházban van továbbra is helyem, hogy azt, amit

csékély erőmhöz képest megtehetek, egyházam jövőjének érdekében, s embertársaim javára, kik kétségtől hányatott lelküknek megnyugvást keresnek, mindazt megis tegyem. Nem akarok hasonlatos lenni az evangéliumbeli gonosz szolgálóhoz, ki féltében a reá bizott talentumot elássa ahelyett hogy kamatoztatná. Kitől kaptam a talentumot, melyet forgatnom kell? Isten után a protestáns egyháztól. A szabad protestántizmus nevelt engem az ujkori tudományos mivelttségben, s bizonyára nem azért, hogy azt megtagadjam, hanem, hogy számára kamatoztassam. Ha a dogmatizmus, ha a confessionális alapon megfeneklés, ha átalán a stabilizmus volna a protestántizmus jelleme, akkor bizonyára nem nevelné gyermekeit ezzel ellentétes szellemben, nem nevelné a kor szellemében. — Az a protestáns egyház, mely magát nyíltan a közmivelődé, a modern haladás természetes, szövetségésének hirdeti, szemben az ultramontánizmussal, az a prot. egyház, mely saját szegénységéből alapít és tart fen a civilisatióknak iskolákat, s ez iskolákban, úgy az alsó és közép, mint a felső iskolában az ujkori miveltséget propagálja, azt a miveltséget, mely a dogmatizmust és stabilitizmust alapjában lehetlenné teszi, az a protestáns egyház valami egészen más, mint a névtelen képzelt egyháza, az a prot. egyház nem a maradásé, hanem a haladásé, a haladó emberiségnek a közmivelődé terén egyik vezetője, a civilisatió valódi barátja s a jövő nagy vallásos reformációjának mintegy veteményes kertje. Nem indifferens benne a tan, de nem is egyszer mindenkorra megállapított, hanem kérdés alatti. Ha van valami a világon kérdés alatti, úgy az első sorban a protestáns egyház tana. Ne beszéljete nekem egyik vagy másik XVI. századbéli dogmáról, minők a Szentháromság, a Krisztus istensége, helyettes elégtétele, mint olyan alapigazságokról, melyektől a protestántizmus el nem térhet, ne beszéljete nekem efféle alapigazságokról. Ezeknek csak az egész rendszerben van meg értelmük, s együtt állanak vagy esnek a többi részletekkel. Amint az egész tanrendszer változó, úgy ezek is változás alá esők. Még a kath. egyházban az egyedüli tényező a stabilizmus, minden reform, minden haladás kizárásával, addig a protestáns egyházban a conservatismusnak csakis az a szerepe jut, ami a haladó járműben a kerékkötőnek. Csak akkor használjuk, csak akkor

szabad azt használnunk, ha a meredélyen a rohamos haladás, magát a jármű tovább haladhatását, magát a járművet veszélyeztetné. Ez nálunk a conservatismus szerepe, s nem az, hogy a hegynek fel kösse meg a kereket, vagy épen hogy a járműt visszafordítsa.

Hallatlanabb, méltánytalanabb meggyaláztatást ember el nem képzelhet, mint minő lenne a prot. egyházon az, ha annak haladó fiai, azért mert mint az egyház, ők is haladnak, mert min az, ők is a civilisatio harcosai, a lelkiismeret szabadságának védnökei, s egy szebb, jobb jövő előmunkásai, csak ezért, ép ezért az egyházból kilépnének. Ez volna igazán az egyháznak arculcsapása. Ez volna igazán a szerető édes anyának, aki bennünket saját véréből táplált és növelt, aki ép velünk oly igen érezteti, hogy szeretett gyermekeinek tekint, ez volna igazán az édes anyának hálátlan megtagadása. Ott hol oly sokaknak, ott hol az egésznek érdeke oly világosan paraucsol, nem szabad valami nagyon figyelembe vevünk egyes kegyes lelkeknek még valódi botránkozásait sem, anyival kevésbé a nagyobb számú desperált theologusoknak s legkevesbé a szintén jó nagy számú képmutatóknak jajveszéklését. — Történik aminek történnie kell. De anyit tudok, hogy a prot. egyház kebelében egyik theol. pártnézetnek sincs jogában a másikat anathema alá vetni, ép azért, mert mindegyik csak pártnézet. Névtelen lehet abban a hitben, hogy az ő meggyőződése fejezi ki a leghivebben a protestáns öntudatot. De engedjen meg nekem, én is lelkemnek tiszta meggyőződését mondom ki, midőn azt állítom, hogy az én álláspontom a leghivebb kifejezése a protestantizmusnak, hogy épen azon az uton vagyok, melyen mint protestánsnak lennem kell, hogy én teljesebb joggal hivatkozom mint alapra a helvét hitvallásra, mint ő és elvtársai. Ezt mindenkor kész vagyok vele szemben megvitatni. S mi következik ebből? Nemde az, hogy ha ő szabadságot vett magának egyéni meggyőződése alapján tőlünk az egyházból kilépést követelni, s személyes becsületünket, mint olyanokat, kik az egyház pénzét az egyház ellen használjuk, mint olyanokét, kik e szerint holmi modern rablók volnánk, megtámadni, nemde az, hogy én is ugyanazon alapon ugyanazt tegyem vele? Nagyon különös dolog az, édes testvér, amit ön mivel. Én nem követem önt ezen térre, s nem követelem öntől a kilépést s még-

csak nevének nyilvánosságra hozatalát sem kívánom, mert nézetem szerint ez anyi volna, mint önt megbüntetni akarni. Én teljesen elismerem az ön véleményének mint egyéni véleménynek jogosultságát, de nem mint az egyházét. Mint olyan ellen csakis az egyéni meggyőződés szabados fegyvereivel akarok küzdeni. Egy fegyver az, melylyel nekünk egymás közt harcolnunk szabad, legyünk bár orthodoxok vagy radicalisak vagy bármiféle középpártiak. S ez a meggyőződés nemes fegyvere. Használjuk csak ezt. Ne tegye nálunk magát senki se pápává, mert mi a protestáns egyházban mégcsak papot sem ismerünk, hanem csak igehirdetőt, kinek a szentírást nem egyéni értelem szerint, nem is egyházi tekintély alapján, hanem magával az irással kell magyaráznia

Mint positiv testületre a protestáns egyházra nézve is elismerek egy jogosult kifejezőjét az egyháztagság föltételeinek. S ez egy képviselési alapon összegyűlt zsinat. Aki abban a hitben van, hogy a magamféle emberek nem lehetnek az egyház tagjai, az törekedjék egy ily zsinatnak összehozatalára, s törekedjék e zsinaton oly tételek kimondására, melyek maguk után vonják kilépésünket. De e zsinaton, isten megfog segíteni, hogy mi is ott leszünk. Anyira azonosaknak ismerem a protestántizmus törekvéseit egyéni törekvéseimmel, hogy midőn egy valaki egyiktől tölem a kilépést kívánja, erre csak mosolyogni tudok. Ugyan hogy lépnék én ki? Hiszen, ha nem volnék ez egyháznak tagja még akkor is belé lépnék nem az, hogy most kilépnék belőle. Belépnék ép azért, mert épen a prot. egyházat látom arra hivatva, hogy benne és általa eszközöltessék első sorban a keresztyénség ujjáteremtése.

Én a prot. egyházban legbensőbb természetes szövetségeseimet látom. S ép ezért szorososan csatlakozom hozzá. Ami az ő érdeke az az enyém, miután törekvésünk egy. Ne gondolja azért senki, hogy én az egyházat gyengíteni vagy épen felbontani akaróm. Nem. Én egy erős protestáns egyházat akarok. Akarom, hogy annak kültekintélye s belbékéje ne veszélyeztessék holmi éretlen vállalatok meg gondolatlan megindításával, s ebből folyó nem kevésbbé éretlen theologusi dühöngésekkel. Nem óhajtam a holland modern theologiai mozgalmat Magyarországon átültetve látni. Azt a mozgalmat, mely

a protestáns testvért testvérének ellenségévé tévé minden igaz ok nélkül, mert ami eredményt eddig kivivott ott a modern irány azt békés uton, az irodalom terén is kivivhatta volna. Nem óhajtom azt a modern mozgalmat, mely végre is a prot. egyház szakadására fog vezetni, anélkül, hogy a modern szakadárság a modern kor-szellem kívánalmainak megfelelő birna lenni. Minden olyan törekvést, minden olyan mozgalmat, mely a prot. egyház egységét, belbékéjét, a köznépek hitbeli nyugalma veszélyezteti, határozottan kárhoztatok. Ép a jövő vallásos reformatiójának szempontjából. Mert nekünk szövetségesünket gyengíteni nem szabad. — Már pedig a prot. egyleti mozgalom amint megindult, amint működésének irányát s terét kiszabta épen ezen az uton kell, hogy haladjon, ha programmszerűleg jár el.

Feladatául tüzte ki a vallásnak az összes művelődéssel összhangzásban való megújítását. Működési tervül pedig, ahol ezen feladatát valósítsa a gyakorlati egyházat választotta. Egyfelől fiókegyletek által működik, melyek népszerű felolvasásokat stb. rendeznek, másfelől egy oly közlöny által, mely mindenféle ember számára adatik, s melyben az egylet céljával egyező szellemű predikációk adatnak, s végül egy néplap által. Tehát általán a gyakorlati egyházi téren. Távollegyen tőlem, hogy felakarjam tenni a prot. egylet vezérférfiairól, hogy ők nem fogják fel egész horderejét annak, mit tesz a vallást az összes művelődéssel összhangzásba hozni akarni. Ők csak úgy tudják, mint én vagy bármelyőnk, hogy ez azt teszi: Nem tanítani többé semmi csodát, mint a jelenben nem, úgy a multban sem, szakítani minden dogmával, s a csodás kijelentési alapról, melyen eddig az egész tanrendszer állott, a művelt tudományosság alapján állani, egy szóval az egész ker. tanrendszert alapjában ujontementeni. S most már mondják meg mit gondolnak, ha önök elkezdik predikálni, hogy Jézus nem isten fia, hanem ember fia, egy názarethi ács fia, nagy vallásos lángész, legnagyobb az emberek között, de végre is csak ember, s így ő sem volt csalatkozhatlan, hogy nemcsak az apostolok, de maga Jézus sem tett semmi csodát, s így minden evangéliumi csodás elbeszélés legenda, tiszteletreméltó szent költemény, de csak költemény, hogy az egész biblia emberi

mű, fölötté tanulságos ugyan, de nem formaszzerű tekintély, hogy a váltság dogmája emberi tévedés, hogy nem a Jézus halála eredményében vetett hit által idvezülünk, hogy az ur visszajövetelének s az utolsó ítéletnek hite a testi feltámadással együtt, ábránd, hogy az ur Jézus a halálból nem támadt fel valósággal, hanem csak a tanítványok hitében, — ha efféléket fognak önök predikálni, az összes művelődéssel öszhangzásban, ha önök a gyakorlatban is mindjárt szakítanak mindennemű u. n. fából vaskarikákkal, s föl-téve még azt is, hogy amit önök lerombolnak, mindaz helyébe ujat is tudnak építeni, hogy az üdv elvetett principiuma helyett új principiumot fognak tudni felállítani, mit gondolnak, mi lesz az eredmény? Nem látják önök, hogy más véleményűek is vannak a prot. egyházban, mint önök? Amily igaz ez, oly igaz az, hogy önök működése — ha ugyan tettekre is kerül a sor, s nem maradnak a pusztá szónál, ha ugyan nem a pusztá frázis és vak lárma jellemzi önök egyletét, — a legnagyobb mérvű pártviszályt, belvillongást, s végül az egyház szakadását fogja eredményezni. Amint ezt nem akarom, úgy nem akarom a prot. egyletet. S mindaddig míg ez egylet úgy nem fog alakulni, hogy a veszélyek valószínűtlenné lesznek mindaddig minden szabados fegyverrel ez egylet ellen fogok küzdeni.

De azt mondják tán, hogy ők is csak békés haladást akarnak, hogy a belviszályt s a szakadást kerülik, ép ezért a fentebbi értelemben nem fognak tanítani, akkor uraim, ne ámitsák önök se magukat, se mást azzal, hogy önök az összesmívelődéssel öszhangzásban akarják az egyházat reformálni, akkor tessék alapszabályaikat ez értelemben megváltoztatni. Azonban már látjuk is a roszt eredményt. A pártvillongás már megkezdődött s jellege a hirdetett rabies theologorum. S első sorban nem a prot. egyleti mozgalom eddigi zürzavaros volta-e a fő ok? S ha már most, midőn még a prot. egylet ugyszólva semmit sem tett, hanem csak beszélt — ha már is ily éles is részben undorító belviszály vette kezdetét, mi fog történni később, mi történik ha az egylet programmjának következményeit kivonja? Isten mentsen, hogy ez így folyjék tovább. De jelentkezik már egy még ennél is nagyobb baj. S ez a köznéptől vallásos nyugalmának, egyháziasságának veszélyeztetése.

Ne vegyük tőlem illető helyen rossz néven egy scandalorus ténynek felemlítését. Mert vannak tények, melyeket rosszabb elhallgatnunk. Nem rég történt, hogy a prot. egyletnek egyik tagja, egy segédlelkész a Dunamellékén, az urvacSORa kiosztása alkalmával, a Révészféle agenda nyomán, s a helyi szokás szerint föltevő ama három kérdést, melyek az eredendő bűn, a váltság és testi feltámadás merev orthodox dogmáira vonatkoznak, s miután a gyülekezet, amint eddig szokta, úgy ez alkalommal is minden egyes kérdésre reá mondta, hogy „én azt hiszem és vallom,“ ezen modern reformátor, ahelyett hogy az általa provocált hitvallást megerősítette volna, egész Don Quichottei-bátorsággal felkiáltott az urasztala mellől: „én pedig mindezeket nem hiszem és nem vallom.“ Persze kivezették, és menekülnie kellett. Távol legyen tőlem, hogy többért tegyem felössé a protestáns egyletet, mint amenyiért azzá tehető. — Én ki az egyéni felelősségnek vagyok embere minden téren és minden ténynél, e botrányért a fő felelősséget az illető egyénen hagyom. — De hogy ebből a tényből valami szól a protestáns egyletre is, — azt maguk az egyleti tagok sem fogják tagadhatni. — Nem az a nagy zaju egyházi reformozás bátoritá-e neki ez egyént? Bizonyára az. S nem fog-e még többeket is neki bátorítani, ha nem is egy ily — non plusultra tényre, de nem kevésbé tapintatlan s nem kevésbé kártékony reformozásokra? Tapintatlan vezérek várhatnának kellő tapintatosságot közkatonáiktól? Az egyházi reform férfainak igen kis eszköz volt egy vallástudományi társulat, igen lassu a patakiak által ajánlott ut — a reformnak az elméleti téren előkészítése, — nekik mindjárt kellett minden, mindjárt kellett a gyakorlati téren az őszmiveltséggel őszhangzó reform. Nekik olyan valami kellett ami rögtön a gyakorlatban hasson, de azért nem érték be egy oly prot. egylettel sem, mely a gyakorlatban egyedül lehetséges, mely a positiv egyházban s azzal egyetértésben, lépésről lépésre, conservative haladjon, oly reformok megvalósítására törekedve, melyek a gyakorlatban békésen megvalósíthatók, amily prot. egylet-hez én is hajlandónak nyilatkoztam hozzájárulni. Ez is kevés volt nekik. Nekik mindkettő együtt kellett. S ami rosszabb, mindkettő együtt kellett, mint annak a segédlelkész urnak. A Jézus szelle-

mével s a kor összesmiveltségével egyező reform, melynek tere csakis az elmélet lehet ez időszerint, s emellett a gyakorlati egyházi reform is, amely meg oly mérvű reformokat meg nem enged aminőket az elmélet követel. Ez a baja a prot. együletnek. Az, hogy két összeférhetlent akar együtt. Az, hogy nem von határozott válonalat az elméleti és gyakorlati munkásság között, s ez által az elméleti haladást is megbénítja, a gyakorlatban pedig végtelen veszélyessé, határozottan kártékonyvá válik.

Én most sem látok más expedienst ez együletre nézve, mint az alakuló gyűlés alkalmával. Vagy az elmélet vagy a gyakorlat tereére álljon, mert e kettő egy kalap alá ez idő szerint nem vonható. Ha a dogmákkal van baja s a tankérdésre akar feleletet adni vagy keresni, akkor működési tere csakis az elmélet lehet, akkor legyen vallás-tudományi társulat a pataki emlékirat értelmében, vagy irodalmi társulat, melyet már korábban Révész kezdeményezett, egyik vagy másik vagy valamely harmadik név alatt az egyre megy, de semmiesetre semmiféle egyházi vagy gyakorlati egyület. Ha pedig gyakorlati akar lenni, akkor hagyja az elméletnek azt ami azé, bizza a tankérdés vitatását az egyesek irodalmi működésére, maga pedig alakuljon oly gyakorlati együletté, mely a gyakorlati életben megállhat, mely a gyakorlati érdekeket figyelemben tartja s azoknak szolgál, legyen egy conservative haladó protestáns együletté, a fentebbi értelemben. De így amint van, ez együletet, nem hogy célra vezetőnek, hanem egyenesen veszélyesnek és kártékonynak tartom. S fölhíva érzem magam kijelenteni, hogy nekem s elvtársaimnak ez együlettel semmi közöm. Magyarországon legalább is két vallási reformpárt van, melyeket egymástól gyakorlati elvi kérdések választanak el. Azért felhivom az igen tisztelt közönséget, magam s elvtársaim nevében, hogy a prot. egyület viselt dolgaiért s az ezutániakért, ne méltóztassanak általán a reformpártiakat megítélni, hanem csak azon reformpártot, mely a prot. együletet alakítja. Mi a prot. együletnek sem dicsőségében sem kudarcaiban nem akarunk osztozni. Minket majd ami dogmáinkból méltóztassék annak idején megítélni, akkor, amikor majd mi is határozottan az actio terére lépünk. Ami reformokat ők a gyakorlati egyházi téren akarnak, minden további elméleti előkészület nélkül, valósítani, — azon

reformokat mielőbb a tiszta elméleti uton akarjuk és fogjuk előkészíteni; a mivelt közönség kritikája alá bocsátani, előbb ott megvitatni, — hogy melyik párt inkább a gyakorlati életbe való, hogy melyik fog a látszólagos gyakorlatiasság dacára, gyakorlatiabb eredményeket felmutatni, azt majd a jövő fogja megítélhetni.

Helyén lesz tán itt kissé közelebről körvonaloznom azon működési irányt, melyet magam elé szabtam s mely engem s elvtársaimat a prot. egyelet reformereitől határozottan elválaszt.

Én, mint fentebb mondtam, a tankérdés tekintetében a radicalis reformnak vagyok hive. Működésem végcélja — nyiltan ki mondom — mint anyi másoké, a keresztyénség újjáteremtése. — Másfelől egyházamnak belbékéjét s egységét szintén fent akarom tartani, egy erős protestáns egyházat akarok. Mi módon egyeztethető e két érdek? Ugy, hogy reformműködésemmel tisztán az elmélet terére szoritkozom. A gyakorlati téren pedig conservatív vagyok azon fokig, ameddig azt az egyház virágzási érdeke megköveteli. És ez, a létező viszonyok között nem is lehet máskép. Conservatív vagyok a gyakorlatban, azért hogy annál radicalisabb lehessen az elméletben. Conservatív, mert a reformműnek még érlődnie kell, s mert maga a jövő reformációjának érdeke ezt parancsolja. Conservatív, mert prot. egyházunknak, a reform terén természetes szövetségesünknek érdeke ezt hozza magával. Conservatív, mert jótékony reformot akarok s nem zürzavart. A reformmű pedig még nem anyira kész, hogy azt a gyakorlatba bevihessük. Conservatív, mert még eléggé meg nem érlelt, tervszerütlen, féluton megálló s így életre nem való ujitgatásokkal nem akarok egy jövő egészséges átalakulásnak praejudicálni. Ugyan mire való volna ledönteni a régi házat mielőtt az ujat felépítettük volna? Tán hogy a lakók elszédelegjenek? Vagy hogy ne legyen hová fejüket lehajtani?

Van nékem egy igen derék, orthodox lelkész ismerősöm, akit én igen igen nagyon becsülök orthodoxiájával, nagyobbra mint a legtöbbet modern barátaink sorából, kik között, bocsánat az őszinte szóért, melyet aki nem érdemel ne vegye magára, soknál a szabadelvűség nem egyéb mint léhaság, igaz nevéen megnevezve. Még pesti theologus koromban történt. Ballagi működése, az orthodoxia

és a reform képezte beszélgetésünk tárgyát. Én persze Ballagi álláspontját védelmeztem, azon Ballagiét, akinek, mint volt tanáromnak irányában ép ez alkalommal nem akarom elmulasztani hála elismerésemnek kifejezését. Soha nem felejttem el, amit e derék lelkész ismerősöm ez alkalommal mondott. „Én nem kívánok más alapot, mint a helvét hitvallást, mely a helyes haladásnak soha utját nem állja, mely ezt mondja előszavában: „sőt készek vagyunk azoknak, kik Isten igéjéből minket üdvösbekre tanítandnak, helyet engedni s hálásan engedelmeskedni! Tanítsatok jobbra s mi engedünk. De míg nekem egy oly szép, kerek összefüggő egészet nem tudtok adni, milyen a Heidelbergi Káté, mely amint megkezdí az első kérdéssel: mi tenéked életedben és halálodban egyetlenegy és legfőbb vigasztalásod? — onnan végig a legszebb következetességgel kerekít ki egy határozott, s egységes tanrendszert, — még nekem hasonlót adni nem tudtok, addig hagyjatok meg engem a régi alapón.“ És én igazat adtam néki. S megvagyok győződve, hogy ő is igazat fog nekem adni ha kívánom, hogy engedtéssék meg nékem saját jobb meggyőződésemmek szabad kifejtése, s ha kívánom, hogy hallgattassam meg. Meg vagyok győződve, meg fog hallgatni, s ha üdvösebből leszek képes őt meggyőzni, ez üdvösebbnek helyt fog engedni. Bizonyára el fog jönni az idő, midőn magyarországon egy más hitvallás fog aláíratni, mint melyet apáink aláírtak 1567-ben, de hogy a helvét hitvallás egy valláserkölcsei életközösség féle frázissal cseréltessék ki, annak ideje soha sem fog eljönni. A régi vallásos világnézet lehet tarthatatlan, de aki ezt a gyakorlatban tartalék nélkül el akarja vettetni, az adjon helyette előbb jobbat, adjon egy új vallásos világnézetet, mely a keltekeknek megfeleljen. Uraim! ott a prot. egyletben, ki az önök közül, aki egy összefüggő teljes vallásos világnézetet hozott létre, melylyel a régít helyettesíteni lehet? Ki az, aki egy oly vallástannal lépett a közönség elé, mely a Jézus szellemének s a kor kívánalmainak megfelelő? Reménylem nem fognak hirlapi cikkekre hivatkozni, vagy már mint történt, még ezeknél is rosszabba. Vagy azt mondják, hogy majd! Nos hát akkor ne most reformáljanak, hanem majd akkor, ha lesz mivel, s az az irodalmi téren kiállotta a tűzpróbát.

Nem elég, hogy a vallásos eszméink legyenek, hanem szükség, hogy ez eszméink egy összefüggő tanrendszerré egy rendszerezett világnézetté kerekedjenek, és pedig egy olyanná, mely alkalmas arra, hogy a jelen s jövő századok számára egy oly pozitív testületnek, minő az egyház, tanalapját képezhesse. Ilyen pedig nincs sem itt bent, sem ott kint. Enélkül pedig nem lehet reformálni. És ha van egyén vagy társulat, mely e nélkül merészel vállalkozni, már tisztelet-becsület, de az experimentáljon előbb az elméleti irodalmi téren, de ne a gyakorlatban, ami protestáns egyházunkban. A prot. egyház soha sem zárta be füleit az okos szó előtt. Eleitől kezdve kész volt azt meghallgatni, s most is kész. Csak tessék azt az illető helyen hangoztatni. Ha modern theologusaink képesítve érzik magukat arra, hogy egy új, egy jobb vallástant adjanak, fejtsék ki azt s bocsássák a művelt világ ítélte alá. Ott az elmélet tere, a szabad sajtó. De mikor még maguk sincsenek annak teljes birtokában, hanem csak keresik azt, akkor anyival inkább csak az elmélet terére szoritkozzanak.

A vallásreform útja szerintem ez :

Miután a reform, amint azt előre látni lehet, oly óriási nagy mérvű, oly roppant átalakulással járó kell hogy legyen, hogy az a gyakorlati életben, a jelen viszonyok között nagyobb mérvű előkészületek s előkészítés nélkül keresztül nem vihető, s ha mégis keresztül vitele megkísérelténék; ez által a protestáns egyház, a nép vallásos élete, sőt maga a reformtörekvés komoly veszélyeknek tétetné ki; a reformmunkálatoknak egyelőre tisztán az elméleti térre kell szoritkozniok. Azért vannak magasabb tanintézeteink s ezekben a tudományoknak szabadsága, azért van a tudományos irodalom, hogy ezek útján készítettessék elő a jövő. Aki vallásreformot akar, az akarja a nagyobb munkát. Mer ha valami, úgy ép ez nem tartozik a könnyű munkák közé, s nem végezhető apró csatározásokkal, röpiratokkal, cikkekcskékkal, folyóiratocskákkal, hanem alapos tanulmányú, nagyobb dolgozatokkal. Én is megvagyok győződve a reform sürgős volta felől. S ép ezért nem helyeselhetem, hogy reformtörekvésű barátaink oly kisszerű hirlapi munkácskákkal vesztegetik a drága időt, melyek ismét nagy részt

személyes kérdésekkel, személyes kicsinykedésekkel foglalkoznak, a helyett, hogy az ügyet vinnék előbbre. Avagy abban áll a reform-munkásság, hogy hónapokon át Ballagi és Révész következetessége vagy következetlensége felett polemizáljunk s e kérdés felett egész kis munkákat bocsássunk napvilágra, még oly kérdések minő a vallás lényegének, vagy a biblia történetének kérdése, fél vagy egy ivnyi kis értekezésekkel letudatnak, s már a dologra valóban tartozó kérdéseknek egész özöne mégcsak szóba se hozatik? Ugy reformálunk, hogy végre egymást még tán le is gazemberezzük? Mert még csak ez van hátra. Ez aztán valóban a kis eszköz a nagy célra.

A csatározó napi munkásságnak az a végtelen nagy baja, hogy az erőt minden nagyobb siker nélkül fölemészti, a szellemet elbénítja, mert elforgácsolja, s ami fő, rendesen elfordítja a tulajdonképi tárgytól s eszmék helyett személyekkel foglalkoztatja. Nem jobb volna-e azt a sok szép erőt és időt inkább arra használni, hogy nagyobb szabású s egységes hatású, maradandó becsű művekkel lepjük meg a világot? Aki hírlapi kriáiból, eszmeszikkriáiból, elmefuttatásaiból, személyes polemiáiból köteteket tudna össze állítani, nem helyesebben cselekedett volna-e, ha azok helyett csak egy kötetnyi jórávaló munkával gazdagítja irodalmunkat? Kisszerű munkálkodás nagy művet soha sem fog létrehozni. Akinek vallásos eszméi vannak, érlelje meg, fejtse ki, s dolgozza ki azokat nagyobb szabású művekben. Tisztázzuk az irodalom terén (természetesen nem a népirodalom terén) a ker. vallás s általán a vallás kérdéseit. Minden ember a maga meggyőződését jónak, igaznak és üdvösnek tartja, de lehet e tekintetben tévedésben is. Illő tehát, hogy mindenki előbb az elméleti irodalmi téren bocsássa a művelt világ ítélete alá azt, amit a gyakorlatba akar bevinni. Azt hiszem ez elég szerény kívánság tudós reformereinkhez intézve. Aki életrevalót bír létrehozni, ne féltse hogy majd az elméleti ítélet megöli azt. Aki pedig ettől fél, s reformeszméivel megakarja kerülni a tudomány ítélőszékét, annak a tudós reformernek eszméi minden esetre gyanúsértékűek. Aki új vallásfelekezetet akar, az, én is azt mondom, alakítsa azt meg az egyházon kívül. Aki pedig a prot. egyházat akarja reformálni, jobbra tanítani, az forduljon az egy-

házhoz, mint egyházhoz, a tudományos irodalom terén s majdan a zsinatokon, győzze meg a jobbról, nyerve meg az ujnak az egyház vezetőit, képviselőit, a lelkészi kart s a művelt világiakat, ahelyett hogy a néphez fordul. Azon hitvallás örökösei, mely késznek nyilatkozott engedelmességni annak ki üdvösbekre tanít, megfogják hallgatni az okos szót.

És ha így az elméleti téren képesek lesznek a reformtörékvésűek egy egyházalkotó vallástant létrehozni, s annak üdvösebb voltáról a protestantizmus műveltjeit, vezetőit, képviselőit meggyőzni, akkor majd reformálni fogja az egyház önmagát, reformálni fogja az egyházképviselése, új, jobb meggyőződése alapján, először is iskoláiban a vallástantitást, azután majd a templomokra is rákeríti a sort. Akinek ez az út nem tetszik, az vegye figyelembe, hogy minden más út az egyházon kívül fekszik. Az egyházban csak az egyház képviselétével egyetértésben lehet működni. Ha valaki az egyház képviselétét megkerüli, az előbb-utóbb e képviselettel összeütközésbe jő, s vagy el kell némulnia vagy elszakadnia.

Nekem teljes bizalmam van a reformtörékvések jövőjében. De nem, s az eddigiek után még inkább nem, nagy hangú egyházi reformozóink személyében. Ha rossz néven veszik e nyilatkozatot, nem tehetek róla. De jogosan nem vehetik rossz néven, mert hasonló bizalmat magamnak sem, másnak sem igényelek senkinek a nap alatt. Én csak annyit igényelek, amenyit minden pártnézetnek az egyházban kész szívvel megadok. S ez a kellő határok közt mozgó szabadság a gyakorlatban, melyet mindjárt körvonalozni fogok, s korlátlan szabadságú kifejlés és küzdelem az elméleti téren.

Azt mondom fentebb, hogy conservatív vagyok s maradok ez idő szerint a gyakorlati egyházi téren, azon fokig, ameddig azt az egyház egysége s belbékéje, s a nép vallásos nyugalma megköveteli. Szinte képzelem, hogy némelyek e conservativság alatt nem is tudnak mást gondolni, mint valami olyat, mely semmiféle reformmal nem egyeztethető, mely egy a reakcióval, az ultramontanizmus-sal, a confessio betűjéhez tapadással, minden életnek, minden szabad mozgásnak megöklésével. Sokan hallva a radicalizmus és con-

servativismus hangsulyozását ugyanazon ajkokról mindjárt hajlandók lesznek magukban elítélni, hogy épen illető az, ki két egyeztethetlent akar egyesíteni. Azonban legyen szabad kérnem, hogy ne a szavakban legyünk bölcsek, hanem a gondolatok felfogásában. A conservativság nem zárja ki a haladást, a vélemények szabad fejlődését, hanem csak mérsékeli. Így felfogva a gyakorlati conservativság igen szépen megfér az elméleti radikalismus mellett. Jézus is tudott a radicalis reformok mellett conservativ lenni, ahol a gyakorlati érdek parancsolt, s fülbe súgva tudott mondani oly dolgokat, melyekről meg volt győződve, hogy eljő az idő, midőn a házak fedeliről hirdettetnek. (Máté 10: 27. stb.) Én a gyakorlati egyházi munkásság terén is elismerendőnek tartom az egyéni vélemény szabadságát s minden theologiai irány jogosultságát, de hátróztan bizonyos korlátok között. Tulzás volna minden bizonynyal azt kívánni lelkészeinktől, hogy a confessio betűjéhez ragaszkodjanak, azaz hogy az üdv útjáról másként ne taníthassanak, mint ahogy azt részleteiben a helvét hitvallás vagy a heidelbergi Káté kifejti. Mert ezen az állásponton már rég túl vagyunk a gyakorlatban is. Ha különbséget teszünk a confessio szelleme és betűje között, s az alapelvekből kiindulva egyes tételekről eltérőleg taníthatunk, más ugyanezen uton, ugyanazon jognál fogva, nálunk tovább is mehet, s ebbeli szabadságát el kell ismernünk. Confessióink maguk fölé helyezték a szent írást, s ennek magyarázatát csakis magától a szentírástól teszik függővé. És miután nem a confessióval magyarázzuk az írást, hanem a confessio értelmében, önmagával, ezen helyes magyarázatmód alapján juthatunk oly eredményre, hogy a confessio egy vagy más tanával ellentétben kell hirdetnünk az isten ígését. S ilyen esetekben természetes, hogy a confessiónak kell háttérbe szorulni. Így állván a dolog, az egyéni véleménynek s a theol irányzatoknak magán a confessionalis alapon, igen de igen nagy mértékben lehet érvényt szerezni, úgy anyira, hogy meggyőződésem szerint, pusztán a confessiónak alapján a mozgás szabadsága kellőleg nem is korlátozható, hanem a korlátozásra nézve más Kriteriumot kell felállítani. (Erre némely modern theologusunk, ki megszokta a confessiót ijesztő rémként kerülgetni,

nagyot nézhet. De ha e pár mondatból meg nem győződött, tovább gondolkodás útján, állításom igazságáról, kész vagyok azt máskor közelebbről is megvilágítani.) S e kriterium: az egyház fentállásának, belbékéjének, egységének érdeke. Ime a határ, melyen belül szabad a mozgás, de melyet átlépni a gyakorlatban nem szabad.

A gyakorló lelkészre nézve, legyen az bármely pártnézetű, egy szempontot tartok mindenkor figyelembe veendőnek. S ez, hogy mindegyik, gyülekezetének műveltségi fokát s gondolkodási körét, lelki szükségait szem előtt tartván, saját jobb meggyőződése szerint igyekezzék hallgatóit az élet kérdéseiben megnyugtatni, a műveltségben előbbre vinni, s javítani, kiki a neki adott talentom szerint. Mást igényel a pesti s mást egy alsóbaranyai gyülekezet. S ha az egyik lelkész inkább tud hatni ama célra a Jézus kereszthalálának predikálása által, egy másik inkább elérheti ugyanazon célt, midőn azt a Jézust predikálja, ki az emberek között él s tanítja őket a boldogság titkaira, a tiszta erkölcsre s a kölcsönös szeretetre. Nekünk nem olyan predikátor kell, aki oly kész predikációkat daráljon le, melyek nem lelkének meggyőződéséből folyók, hanem olyan kinél a szívnek teljességéből szól a száj. Modern predikátoraink is építsenek amivel meggyőződésük szerint építeni tudnak, csak arra vigyázzanak, hogy nagy építési hevükben többet ne rontsanak, mint amennyit építenek.

Minden lelkésznek saját józan belátása és tapasztalata mutassa meg azt, hogy hol van az a határvonal, melyet átlépnie nem szabad. Casuistáknak kellene lennünk, ha e határokat közelebbről akarnók jelezni, melyek majdnem minden egyes gyülekezetre s minden egyes lelkészre nézve más-más pontokon vonulnak el. De egyházunk fentállásának s népünk vallásos nyugalmanak érdeke még sem egészen olyan, hogy azt teljesen csak az egyesek belátására bízhatnók. Ezen érdekek fölött örködni első sorban joga és kötelessége az egyház képviselőjének. Ez ítélje meg s óvja meg a kellő határokat. Azonban itt is vigyáznunk kell, hogy valamiképp az egyéni nézet vagy pártvélemény az egyház képviselőjét a kellő szabadság túl megszorításával, visszaélésekre ne ragadja. A kellő határokat mindenkor biztosan meg vonhatjuk, ha azon axiomát

soha szem elől nem tévesztjük, hogy a véleményt, a szándékot soha büntetnünk nem szabad, hanem csak a tettet. Így például soha meg nem engedhető a prot. egyéni szabadságnak megszorítására efféle egyéni okoskodások alapján: Miután a Krisztus istenségének, váltság halálának vagy testi feltámadásának dogmája olyan, amely nélkül a keresztyén egyház mint ilyen, soha fent nem állhat; ezen lelkész pedig ezen dogmákat nyíltan nem hiszi vagy ezektől eltérőleg tanít és így a keresztyén egyház felforgatását célozza, tehát az egyháztól rendre- vagy az egyházból kiutasítandó. Ide megy ki ez az okoskodás is: Miután a prot. egyelet az egyház belbékéjét s egységét veszélyezteti s végkövetkezményében szakadárságra vezet; a tag pedig mindig az, ami az egyelet végkövetkezményében (?): tehát intézkedjék az egyház, hogy azon lelkészek, kik ez egyeletnek tagjai, vagy államásaikról vagy az egyeletről mondjanak le. Ily észjárás, ily eljárás mellett az egyéni szabadságnak még árnyékát is eltörölhetnők. S a helyett, hogy az egyház fentmaradási érdekét megóvnók, utoljára oda jutnánk, hogy egyetlen jóra való ember sem maradhatna meg a prot. egyházban. Nem, ha ily syllogismusok alapján lehetne excommunicálni, még azon névtelen sem, ki a protestáns egyeletbeli lelkészekre nézve ama fentebbi indítványt tevő.

Ez indítványt valóban a lehető legszerencsétlenebbnek kell mondanom. Vajjon, ha érvényesítették mi eredménye lenne? Nem felelhetnék-e azon lelkész urak, hogy a prot. gyülekezetnek nem kell szükségkép e vagy ama superintendens alá tartozni, hanem lehetnek, ha épen kell, független congregationalis prot. egyházak is. De nemcsak hogy gyakorlatiatlan, hanem igazságtalan is ez indítvány. Mert a véleményt s a szándékot akarja büntetni a tett helyett. Még ha a szándék rossz volna is, azaz egyházellenes, szándék és tett között nagy a különbség. És embernek csak ez utóbbi felett adatott ítélni. Azonban nem jó szándék vezeti-e azon lelkész urakat, nem azon hitben csatlakoztak-e ez egylethez, hogy az a protestantismus s a vallás ügyét fogja hiven s valóban szolgálni? Én ezt hiszem. Egyetlen hibájuk szerintem az, hogy nézetük téves, hogy jónak tartják azt ami nem jó, áldást várnak onnan ahonnan mi veszélytől félünk. A feladat velük szemben csak az lehet, hogy

tévedésükről győzzük meg őket. Csak ha valamelyik prot. egyet-
beli lelkész az egylet ide s oda kapkodó szellemének vészes követ-
kezményei közül egyet vagy mást egy positiv tette által tényleg
megvalósítana, csak ez s nem egyszersmind a többi, s csak enyi-
ben volna felelet alá vonandó.

Az igehirdetés szabad. De ha valamelyik modern predikátor
oly eszméket vinne kathedrájába, melyekkel tényleg felzavarná
gyülekezetének nyugalmit melyekkel tényleg megsértené az egy-
ház békéjének s fentállásának érdekét, s azért bevádoltatnék, ak-
kor már joga sőt kötelessége az egyházkormányynak beavatkozni s
megbüntetni aényt, a zavarcsinálást, de nem a gondolatot.

A liturgia különböző vidékeinken, még ugyanazon egyház
kormány alatt is különböző, s bizonyos mértékben szabadon vál-
tozó. Amely ágendát az egyházkormány vagy a szokás szentesített,
ugyanaz megfelelőleg megváltoztatható az egyházkormány vagy a
szokás útján. A szabad fejlődés itt is megvan. Ami amaz urvacsorai
agendát illeti, azt magam is megváltoztatandónak tartom. De a
maga útján, s ama határok átlépése nélkül. Nem tartom azt, hogy
a szeretet vendégségéhez ref. egyházunkban csak az volna bocsát-
ható a ki a bűn eredetét épen Ádám alma megevéséhez kapcsolja
és az már nem, a ki a bűnt, akárhonnán eredett légyen is az, ma-
gára nézve levetkezni akarja, csak az ki a Jézus kereszthalálát
a sátán hatalma megtörésének tekinti és nem egyszersmind az is,
aki bár sátánt egyáltalán nem hisz, de kész a keresztre feszített
Jézust életében és halálában követni, kész arra hogy éljen többé
nem ő, hanem a Krisztus éljen benne, ki a Krisztussal új életre
akar feltámadni. Nem vagyok barátja annak a három kérdésnek.
Nem azon kérdéseknek sem, melyeket itt a Tiszán innen szoktak
feltenni. Mert a határozatlanságot, az értelmetlenséget gyűlölöm, a
bujkálást pedig megvetem. Az itteni kérdéseknek pedig semmi ha-
tározott, semmi biztos értelme, semmi tartalma nincs, hanem áta-
lán csak arra valók, hogy — tessék lássék. Nem vagyok barátja
sem ezeknek sem semmiféle más kérdéseknek, semmiféle vallatásnak.
Nem vagyok barátja annak, hogy az Úr szentasztala birói zöld-
asztallá, az Úr egyszerű szolgálja, a lelkiismeret felett ítélő vallató
biróvá tétessék. Tagadom, hogy közém s Jézusom közé bárki em-

berfia, bármi istenfia cím alatt, közbenjáróul magát feltolhassa. — Egy a közbenjáró, és az, az Ur Jézus Krisztus. Nekünk nincsenek Isten és ember között közbenjáró papjaink, kik szabadságot vehessenek maguknak közém s Jézusom közé odaállani. — Valóban ezen agendát megváltoztatandónak tartom, mégha merev orthodox vagyok is. Én, mint gyakorlati lelkész, a magam gyülekezetében, saját személyes felelősségemre, meg merném, mert megtudnám tapasztatosan változtatni amaz agendát, anélkül, hogy a szokott kérdések tartalmának érdemleges tárgyalásába csak egy szóval is belenyúlnék, az itt hangoztatott eszmék alapján, úgy, hogy gyülekezetem átalán igen természetesnek és helyesnek fogná tartani a kérdések azonnali elhagyását, még ha mind csupa esethivőkől állanának is. De ez eljárásom eredményéért az egyházkormány előtt mindenkor számolnék. — Igen, az agendák is változtathatók, sőt a szükséghez képest változtatandók is. Azon az uton, amelyen létrejöttek. S ama határok tiszteletben tartása mellett. De ha valamelyik lelkészünk egy vagy más agenda ilyen vagy amolyan reformálása által afféle botrányt idézne elő, s úgy lépné át tényleg az illető korlátokat, mint az említett esetnél, akkor egyenesen kötelessége az egyházkormányynak e tekintetben intézkedni. Azonban még e fokon is van büntetési fokozat. Nem következik tán még ekkor sem szükségkép azonnal a letétel, hanem tán segít az áttétel is. Amint hogy tudok eseteket, amidőn valódi botrányok tények miatt csak csere eszközöltetett.

Gondolom, a mondottakból eléggé kitűnik, mit és menyt értek én a gyakorlati conservativság alatt. Valamint azon korlátokat és határokat is lehetőleg szabatosan igyekeztem körülírni, melyeket a conservativ érdek a gyakorlatban meg von.

Ha valaki még ezt az ellenvetést tenné: nem célirányosabb-e a veszélyt óvó előintézkedések által eleve megakadályozni, mint a veszély bekövetkeztét bevárni? — feleletem ez: Igen, csak hogy nem erőhatalommal, hanem azért adott az Isten belátó értelmet és nyelvet és tollat gondolatink kifejezésére, hogy ez uton, a felvilágosítás útján óvjuk testvéreinket a veszélyes tényektől. Más eszközökhöz nyúlunk semmiesetre sem szabad. Ha másféle, erőszakos, óvó rendszabályokhoz nyúlánk, méltóztassanak csak gondolkodni

fölötte, hogy így nem történhetnének-e meg a legégbekiáltóbb igaztalanságok is, óvó előintézkedések címe alatt?

Végül legyen szabad még pár szót mondanom a prot. egylet-felől. Én lelkem mélyéből meg vagyok győződve afelől, hogy az egyházi reformmozgalom megindítóit s a prot. egylet megalakítóit a legnemesebb, a legjobb szándék vezérelte, a minő csak emberektől kikerülhet. Én csak az e kérdésben nyilvánult belátásuknak kielégítő voltát vonom kétségbe. Azért viszont legyenek ők is oly méltányosak s engedjék meg, hogy midőn mi az ő eljárásukat tévesnek tartjuk s mint ilyent ostromoljuk, ebben minket is a legtisztább meggyőződés s a legjobb szándék vezérel. Nékem ez egylet tagjai között igen sok jó emberem van, kikkel sajnálom, hogy összeütközésbe kelle jönnöm, — általam igen tisztelt s nagyrabecsült egyéniségek, akiknek személyéhez kapcsolom azon reményemet, hogy ez egylet még nemcsak veszélytelenné, de jótékonyná fog alakíthatni. Segitse isten őket, s vezérelje practicus józan elméjük. Miután a vallástudományi társulat eszméjére vissza többé bajosan mehetnek, mert inkább gyakorlati mint tudományos elméleti irányban indultak meg, felejtsek el őszintén s teljesen azon nagy szavakat, melyekkel reformátiót proclamáltok és ígérték, alakuljanak át valódi protestáns egyletté, nem értvén protestáns szó alatt semmi mást mint amit eddig általán értettek. E célból hívjanak össze lehető rövid idő alatt új gyűlést, melyen alapszabályaikat reformálják. Igazolják, hogy nem akarnak szakadást, hanem akarják az egyház belbékéjét, további fentállását, virágzását és békés haladását. Mondják ki alapszabályaikban, hogy a vallásreform kérdését teljesen az elméleti munkásságnak, a tudományos irodalumnak hagyják fent, s mint egylet e kérdésben dönteni nem akarnak; hogy az egyházban, az egyházi képviselettel egyetértésben, prot. egyházi célok előmozdítására, oly reformoknak megvalósítására törekszenek (folyvást az egyházi képviselettel egyetértésben), melyek immár szükségesek és elődázhatlanok, üdvösek és megvalósíthatók, az egyház egysége s belbékéje érdekének megóvásával. Így, az igaz, hogy csendes és szűk körű munkásság vár önökre, de jobb a csendes munkásság ha üdvös, mint a zajos, ha káros. Én szívesen elismerem egy néplap üdvös voltát, ha az a ponyva-

irodalom kiszorítására tör csupán s jól szerkesztetik, de nem az egyházi reform céljával. Azt is szívesen elfogadom, hogy legyen ez egyletnek egy elméleti közlönye, akár egyházi Reform címmel is, mely azon reform kérdéseket vitassa meg, melyek az egyházi képviselőlet útján az egyházban megvalósíthatók, de a vallás-reform kérdésének elméleti vitatásától tartózkodjék, meghagyván a tudománynak azt ami a tudományé, s a gyakorlatnak csak azt tartván meg ami a gyakorlaté. Mindenek felett az egylet gyakorlativá lévén, maradjon meg a gyakorlat korlátai között s válasza magát egészen külön ez elmélettől, mint melynek határai, a végtelenbe veszvéen el, egészen mások mint a gyakorlaté.

Ha pedig még ezek után is megmarad az egylet eddigi zürzaváros és veszélyes, de nem annyira veszélyes, mint komikus jellegtelenségében, én azt tartom, kár volna miatta valami nagyon rontanunk egymásnak a vérére. Igazán nem fizeti ki magát. Mert ami nem gyakorlati, meg vagyok győződve róla, hogy megöli azt röviden a gyakorlati élet. Hagyjatok békét nekik! Mert ha emberekől vagyon e tanács és dolog, semmivélészen; ha pedig Istentől vagyon, ti fel nem bonthatók.*)

Nagy Gusztáv.

Közöltem e cikket, mint védíratot is, t. szerzőjének felhívása folytán, minden változtatás nélkül, noha ki kell jelentenem, hogy annak tartalmával és irányzatával nem értek teljes mértékben s minden tekintetben egyet. Ezt mondhatom az épen következő cikkről is, mely már a mult ősszel kezemben vala s melyben egynémely éles kifejezést megis változtattam vagy kihagytam. — A protestáns theologiai álláspontok különbözők és sokfélék lehetnek épen az egyház határain belől is, s én részemről, mint szerkesztő nem szeretnék rideg és türelmetlen lenni, sőt elősmerem és tisztetem a jogosultságát minden oly tudományos theologiai álláspontnak, amely a positiv keresztyénség határain belől esik. Igenis, mert az én meggyőződéseim és egyházunk alapelvei szerént is, az evangyéliumi protestáns keresztyénség nem pusztán szubjektív, hanem már lényegében positiv valami is, de oly positiv valami, mely nem kényszerítés vagy bármiféle erőszak, hanem őszinte hit és szabad meggyőződés folytán akar az egyén sajátjává lenni. Megjegyzem, hogy e nézet sem az én találmányom. De egy uttal megjegyzek még egyet! Azt t. i., hogy ha a tisztelt olvasó e füzet inént említett két

III.

A magyarországi „protestáns-egylet.“

Megszületett tehát az első ugynevezett protestáns-egylet Magyarországon is, még pedig kínos vajudás után. Vajjon nem halva született gyermek-e, — nem hordja-e magában azon egyházi egyenetlenkedés halálmagvát, melyből lételét vette, — nem fajul-e el oly szörnynyé, mint a németországi hason egyletek némelyike, megmutatja a jövő, talán a közel jövő.

Protestáns-egylet, — szép cím, csak jogszerű, igaz s ne bitort lenne! Igaz ugyan, hogy e társulat azt mondja, hogy szorosán protestáns akar maradni, de „hason célra törekszik“, mint azon pesti férfiak, kik minden vallásfelekezetet az egylet kebelébe fogadni akarnak, kiknek a két protestáns felekezet meg nem felel, kik ezekről nem hiszik, hogy az embert valláserkölesi tökélyre bírják emelni, kik más, új és oly egyházat akarnak, mely ezt teheti.*) Ily nyilatkozat fölteszi már a kilépést a protestáns egy-

cikkét elolvassa s ha visszagondol az ugynevezett protestáns egyletrevonatkozó többi s más helyütti közlemények tartalmára is: lehetetlen, hogy meg ne győződjék a felől, hogy menyire nincsenek nálunk mind e mai napig tisztába hozva azon alapeszmék éselvek, amelyeken a mi liberalis reformereink, azt a protestáns egyletet felépíteni akarták! Eléggé láthatók már a fatalis eszmezavar khaotikus hullámai s görcsösen gomolygó füst és porfellegei. Egy kis modern protestáns bábél áll előttünk! Mily különös lenne, ha lelkészeink és egyházi hatóságaink is fellépnének e bábélépítés szinpadára!

Szerkesztő.

*) Csodálatos! Wislicenus is ily fennhéjázó szavakkal mutatta be uj hitközönségét, az ugynevezett szabad-egyházat. Szép ideált festett, s imerút torzkép lett a komor való, oly rút, hogy a mostani protestanten vereink nem akartak ezen freigemeindlerekhez csatlakozni, midőn opponálni kezdettek az uralkodó hívő irány ellen, hanem épen új társulatot, a protestáns egyletet, alapították. S ime, mióta Vogt és társai szinte a protestáns-egylet tagjai, mindig nagyobbá lesz a hasonlóság köztök. Jellemzésül álljon itt egy kis elbeszélés. 1863-ban jelen voltam Halléban a „Szabad-egyház“ egy „istentiszteletén.“ Egy fogadóban tartatott az. Uhlich beszélt; de materialisticus beszédének tárgya oly erkölcstelen volt, hogy

házból. De mi is ez egylet hitvallása? Nagy bölcs lenne, ki arra tudna felelni. Először is „nagy hátramaradottság a kortól“, ez urakról föltenni, hogy hitvallásuk legyen. Amenyi fő, anyi — hitvallástalanság, nihilismus. Ők ugyan mondják, hogy a régi alapon, az evangéliumon állanak, csakhogy a romokon, a hitvallásokon, nem akarnak építeni, — tehát e „romok“ elhordandók. Nem ki-

azt itt le nem írhatom. A természettudomány az ő bibliája, melyben ugy látszik a VI (VII) parancsolat hiányzik. A jelenvoltak mind bélyegzett emberek valának. Következett egy kis tanácskozás is, már délelőtt sör mellett. Ekkor egy nő is beszélt, s oly rondán, mint az lipcei üzletétől megvárható volt, melynek nevét itt ki nem írhatom. Iszonynyal és undorral eltelve futottam onnan. Háromnegyed tizenkettőre volt. A székes-egyházban alig vette kezdetét az egyetemi istentisztelet. Mint belépék, Tholuck végzé a liturgiát. „Föl a szívekkel!“ mondá. Ünnepelesen válaszola az egyház: „Fölemeltük sziveinket az Urhoz.“ Megint hangzott Tholuck szava: „Valljuk meg az összes keresztyénséggel üdvezítő hitünket“ s következett a „hiszekegy.“ Ámen, ámen — volt az egyház válasza Tholuck predikált, gyöngye hangon megrázó bensőséggel. Soha liturgia és predikáció megindítóbban nem hatott rám. Nemsokára mindezt elbeszéltem Tholucknak. „Magamra is — mondá — igen jótékonyan hat, ha hitemet a gyülekezetben megvallom Tudom ugyanis, hogy mikor én a hiszekegyet a székes-egyházban imádkozom, ugyanakkor imádkozzák a londoni Pál-templomban, a r. Péter-egyházban s itt a szomszéd kis Giebichensteinban is. Megvan-e még — kérdé — a hiszekegy a liturgiában Magyarországon is?“ „A tót egyházakban igen — felelém — a német és magyar egyházakból már kiküszöbölte a rationalismus.“ „E hitvallás — folytatá — az összes keresztyénség hitvallása: ezen alapul a valódi hitközösség. A freigemeindlereknél egyház, hitközösség soha sem volt, nem is lesz, nem is lehet. Őket csak a rosz szellem, mely mindent negál, tarthatná össze, de épen ez, mint hazug és gyilkos öröktől fogva, nem teheti. Érzik ezt ők magok is. Minap jó hozzám egy freigemeindler, hogy confirmáljam fiát. Figyelmeztetem, hogy én egy freigemeindler gyermekét nem confirmálhatom. Ah — sóhajta az — csak confirmálja, nem szeretném, ha fiam oly zilált lelkű s életű lenne, mint én.“ — Jellemzésül ez elég! Természetesen, a német protestáns egyháznak épen semmi közössége sincs ezen emberekkel. S mióta a protestantenvereinlerek hasonlítani kezdenek hozzájuk: a 70 berlini templom és imaterem közül sem nyílik meg számokra egy sem. Óvásul legyen ez mondva a gyöngye lelkeknek, hogy a csalóka szavak s az önmagát ámitó rajongás hálójába (rémitő kijózanodásukra) ne kerüljenek! F.

lépés-e ez a prot. egyházból? S mi jól tudjuk, mit jelent ez urak szájában a régi alap. Szerintök a népek „természetes“ evangéliuma ez, azaz elvetése a kinyilatkoztatásnak, mert a természetes ember mit sem ért az Isten lelkéből. 1 Kor. 2, 14. Ef. 2, 3. *Lingua amoris non amanti barbara est.* Az ő tanuk, a protestantizmus lelkiismereti szabadságtanának elferditése: tiltakozni akarnak ők, nem mint atyáink, az emberi hitoktroyálás, hanem az irt istenige ellen. Egy emberi hitoktroyáló kevés nekik: minden parányi protestantenvereinler egy-egy hitoktroyáló akar lenni, még pedig oly csatlakozhatlansági tetszelgéssel, hogy lehetetlen nem gondolni ama orosz zsidó rabbira, ki magát szinte csalhatlannak hirdeté s azon igazságra: a végletek érintik egymást. Ily protestáns-egyletnek a prot. egyházzal épen oly hasonlósága van, mint a tűzvésznek a házi tűzhely tűzével; ég mindkettő, — ez a hasonlóság; az egyik átok, a másik áldás — ez a különbség. — Korunknak nagy métélye a frázis, mely ellenkezőt mond, mintsem tartalmaz. Azon egylet férfiai ezt igen jól értik! A frázis köpenye alatt ellenkezőbbek ők a protestantizmussal, mint a r. katholicismus. Ezzel legalább a 3 fősymbolum közös, azok minden „romot“ el akarnak hordani. De viszont rájok sincs veszélyesebb, mint mondókáikat csillogó frázisaikból kivetköztetni. Ekkor kilátszik a nihilismus, a salak. Ekkor nem marad meg egyéb, mint a pénzváltó asztalán, ha onnan a csillogó ércet lesöpörték: a penész. — De kik is tagjai ez egyletnek? Férfiak, kik a luth., a ref. egyházban s az unitárius hitköztségben viselnek hivatalokat, kik más felekezetűekkel is, tán a reform-zsidókkal is (s valószínűleg — mintha a zsidóság szinte felekezet lenne!) akarnak, ohajtanak vallás közösséget. Ily módon az apostolicum, nicaenum s athanasianum elvettetett. Az még nem protestáns, ki csupán a pápasággal ellenkezik. E negatív álláshoz szükséges a positiv tartalom. Ez megvan a symbolicus könyvekben. Ki pedig symbolumait elveti, megszűnt protestáns lenni. Az unitárius oly kevésbé protestáns, mint a görögkeleti, a Döllinger-féle katolikus, mormon és reform-zsidó. Ennél fogva amaz egylet címe: „protestáns“, jogbitorlás. Nem elég-e, hogy e címmel visszaél Ballagi urnak, az új

„egyház“ tervezőjének, lapja egyházunk kárára? — csak ez kellett még! A protestáns egyházkormányzatnak e bitorlás ellen óvást kellene tennie. Furcsa is, protestánsnak nevezni magát s a protestantismus ellen agitálni, ép oly furcsa, mint mikor valaki egyházi beszédeinek előszavában a hívő theologiai irányt kigúnyolja s hívő lelkészek beszédeit az övéi sorába átdolgozza. De ezen „protestáns“ cím szükséges nekik: ez „a juhoknak ruhájok.“ Máté 7, 15. A bitorolt cím helyett jobb volna amaz egyletet inkább Ballagi-egyletnek nevezni, hogy ne tudnók: zsidó, lutheránus, református, unitárius, mi-e?

Mit is akar ez egylet? A sárospatakiak célja igen jámbor s kívánatos is a vallástudományi társulatot alapítani. De a pestiek meglepő őszinteséggel megmondják ám, hogy ők új, eddig nem létezett, minden felekezetből álló vallásközösséget akarnak. Nagy terv! határt nem ismerő, múlt és jelen iránt vak gög szülöttje! Csak egy szoba tudós agyréme, kinek a nép szükségei irányában semmi érzeke sincsen! De belátták az erdélyiek, hogy ily nyíltsággal a juhoknak ruhájokat elvetni igen impracticus dolog s kevés viz folyna számukra a protestáns egyházban: azért csak ide a frázis köpenyével. S most jön a szép szó. „Az indifferentismus ellen akarnak harcolni.“ Fölrázni akarják „a szabadelvű laikusokat, kik most méltóságuk alattinak tartják, hogy a vallás ügyeivel foglalkozzanak.“ Tehát bizonyos coge intrare ez, nem a szegényekre, hanem a gazdagokra nézve! Maradhatnak e „laikusok“ oly hitetlenek, miut a minők: az új egyház nem akarja őket juttatni az üdvhöz, hanem ő általuk még mélyebben akar sülyedni a hitetlenségbe. A hitetlenek lelkét még megmenthetni — nevetség! Veniam damus, petimusque vici- sim. Csak itt legyenek pénzzel, tekintélylyel, tanácscsal a hívők ellen, hogy a protestáns egyházban a freigemeindler lelkész tehesen, tanithasson, amit akar és senki kérdőre ne vonhassa. Ez a valóságos Pfaffenthum, mely azt tartja, hogy az egyház vanszolgái végett s nem ezek végette. Ily egyház csak diszitett koporsó. Urak, jó urak! a belmissióban fáradozni, a szegényeknek a kunyhókba elviüni az evagyéliumot, a socialis kérdésnek szemébe tekinteni, a társadalomba

a hitet újra beoltani, ez a lelkeszek főfeladata, s ha megvan e hit, eo ipso megszűnt az indifferentismus, pezsgeni kezd az élet s fölébred az érdeklődés az egyház iránt. Máté 6, 33. Ki ellenben először keresi a világit, először akarja a hit gyümölcsét, az indifferentismus megszűnését; épen a hanyatló Junkerthumnál célt nem ér: Man merkt die Absicht und man wird verstimmt. Nem is e Junkerthum, mely csak beszélni, de áldozni nem tud, az egyház magva, hanem a munkás osztály. Annak a beszélés is már áldozat, s ha mégis beszél, akkor: adtál, uram, esőt, de nincs benne köszönet! Nem, nem az indifferentismust megszüntetni akarja amaz egylet, hanem az egyházat a hitetlenek kezébe játszani. — Nem elég-e a beteg egyház, megis kell-e még ölni?! — „Az ultramontanismus ellen akarnak harcolni.“ Szép szó. Csakhogy emberi véleményeket állítva az isteni kinyilatkoztatás ellen, az ultramontánismus kezére dolgoznak. Nincs is alkalmuk és terök az ultramontánismus ellen épen úgy küzdeni, mint az evangéliomi orthodoxia ellen protestáns név alatt, protestáns kathedrán és protestáns lelkeszi köpenyben. A váron belül lévő ellenség sokkal veszélyesebb mint a künn levő! De hiszen ők fölvilágosodást akarnak, például, hogy a felekezeti iskola nem kell, mert az középkori, sötét maradvány. Azonban e felvilágosodást az ultramontánok igen ügyesen felfogják használni, hogy mennél több felekezeti iskola községivé változzék át, hogy ebben az iskolában r. kath. vallásu legyen a tanító stb. A felvilágosodott protestáns pedig nem feledkezik meg magas niveaujáról, hogy még a tanító vallása iránt is érdeklődjék! Sőt szabadelvűsége azt hozza magával, hogy a r. kath. egyháznak bókoljon, a magáét meg lenézzze, s rettenetes emelkedett és előítélet-nélküli legyen saját egyháza rovására! — „Az Internationale ellen is fognak fegyvert.“ Az Internationale egyik célja: le a papsággal, azaz hazugsággal! Amaz érdeklett egylet az ő „természetes evangéliomával“ azon utra lépett, melyen előbb vagy utóbb a természettudomány (a Darwin féle!) elfoglalja a biblia helyét, s akkor azután nem kell pap, csak csupa természettudós. Vigyázzanak, ne járjanak az Internationale-lal úgy, mint a rationalismus a deismussal! Ez is akarta a theismust a deis-

mus ellen megvédeni, s maga alatt vágta a fát. Az antiqualás, az új divatu szabás épen ellenkezőjét tartalmazta a mondottnak. Nagyszerű hamisítás volt az egész systema. A szó hívőnek látszott, de a tartalom már hitetlen volt — Nem csoda, hogy egy hiedelbergi Paulus után a tübingai Strauss következett s hogy a frázisos, képmutató rationalismus helyét a nyílt pantheisticus vagy atheisticus hitetlenség foglalta el. S hogy a szóban forgó egyetnél ily veszély igen valószínű, látható abból, hogy Schenkel nyomain indul, ki az előtt hívő volt, most hitetlen s ki a veszedelem e lejtős meredekén Luk. 12, 10. nagy mester, — hogy utánozza a külföldi hason-egyleteket, melyeknek tagja most már épen ugy a vallásos Thomas, mint a majom theorias Vogt, épen ugy a melegkedélyü Baumgarten, mint a hideg vérrel romboló Sckenkel. Igen, e veszély annál valóbbszínű, mennél inkább tagadják, Krisztus önkinyilatkoztatását (az ő általa való megigazulást) s állítják, hogy „a keresztyénség eszméjében már előtte a biblián kívül a régieknél megvolt,“ mennél inkább sürgetik a természeti, meg nem tért ember „evangeliumát“ s ezt kiáltják ki a Jézusénak s ily szellemben szorulnak a modern kulturához. Hiszen ezen szellem s a modern hitetlen kultura egy. — Mielőtt a harcot megkezdenék, legyőzettek s martalékai a modern pogányságnak. Minden ily harc nyegle levegővagdalás. Legőszintébb azonnal kapitulálni. Krisztus mellett ugy sem harcolnak, hanem ellene. A végső győzelem nem az övék, hanem az Övé lesz! De mi köze is Krisztusnak a Béliállal? Pedig a szóban forgó egyet egyházában „mindenki illetékes“, hívő és hitetlen, stb. Gyönyörű egyház volna az ily tömeg egyháza! — A hitcikkeket elvetették alapszabályaik 2-ik §-a szerint: „a keresztyénség sulypontját a vallás-erkölcsi életközösségre kell visszahelyezni.“ Hogy azután ez életközösség is csak üres beszéd, bizonyítja nemcsak a dogmatika, mely minden erkölcsöt a hitből származtat s melyet ők elvetnek, de minden practicus ember élettapasztalata. Céljukat világosan ki nem fejezik; azért beszélnek képekben: „a régi romok elhordandók, a tér tisztogatandó, az ut egyengetendő.“ Oh ha értenék a gyülekezetek, mit jelentenek e szavak, bizonynyal elűznék azokat, kik protestáns nevezet alatt egészen hamis tanokat

csempésznek be. Hanem, fájdalom! a vulgaris rationalismus sokkal tovább uralkodott, mintsem hogy a gyülekezetek csak tudnák is mi az ágostai, mi a helvét hitvallás. Számos mivelt világiaknak sejtelmők sincs az evangelium velejéről, — bár néha megtörténik, hogy némely közembernek váratlan üdvismerete van. A legtöbb városi gyülekezet az orthodox predikáció magvát nem képes fel-fogni, a legszükségesebb tanok: kegyelem, üdvözítő hit, megigazulás, megszentelés ismeretlenek. Anyira van antiquálva az egyházi tan, hogy a népben csak homályos sejtelmek maradtak meg: „romok.“ Az egyház, amint van, előttünk azon mező, mely tele van halotti csontokkal. Hiába, az Ur örökségébe ellenségek jöttek s a farkasok hosszú pásztorkodása nagyon is meglátszik! S nem elég, hogy a vulgaris rationalisták romokká tették az evangeliomi hitvallásokat, a mostani neologok ezeket a romokat is el akarják hordani, nehogy felébredjen az egyház közönyös álmából s észrevétesse a százados hamisítások. Protestáns név alatt orozva akarják megölni a protestáns egyházat! Most ők még csak a formalismus emberei: arra törekednek, hogy beszédjökben lehetőleg semmit mondjanak; beszélnek, de senki se értse, mit hisznek, mit akarnak. De így csakhamar üresre predikálják beszédjököt, templomukat. Új thema kell, mi a testnek, a tömegnek hizeleg: lelkészektől oppositio az egyház ellen! — mi pikáns dolog! Ez megtölti a templomot! De meddig? S mi fog következni? Oh ti nem vagytok hivatva az indifferentismust barátsággá, de igenis nyílt ellenségeskedéssé változtatni! Isten meents meg ily barátoktól! Kiméljetez meg segítségetekkel az Isten országának mezején! Segítsétek veszedelmesebb, mint a hitetlen kultura nyílt támadása! „Ők a theologia terén minden komoly és erkölcsi irányu vizsgálódást jogosítottnak ismernek el és a vallástudományi irodalom fölvirágoztatására munkálkodnak.“ Ez szép dolog, csakhogy az egyház szolgálatában állók minden irodalmi működésének háttére a pológiai. Kinek ellenkező viszketege van: az egyházi szolgálatra alkalmatlan. Ferde dolog az is, ha valaki a szószéken apolo-gizál, az irodalomban polemizál, mint ama seminariumi director, ki a seminariumban positiv, az irodalomban negativ. Ez kétkelés, kétszínűség! Avagy amint az irodalomban, úgy a szószéken is

polemizálni kellene az egyház ellen? Azért kell haladni a tudományban, mert ismeretünk rész szerint vagyon! Mig a tökéletes, az isteni ismeretet nem hirdetjük: ismeretünk mindig csak rész szerint való, s predikálása csak is experimentum. Ha az illető gyülekezetek tudnák, mily nyomoru tárgyai ők nyomoru experimentumuknak! Mit, a szószerk merényletté válják a hívők ellen? S mi a tekintély, mely megáll minden viharban? Ki legyen a végső tekintély a haldoklónál, talán azon dii minorum gentium, kiknek nevei ott fénylenek egyetők választmányában? Vagy azon ur, ki Schenkel Zeitschriftjével változott (a hirhedett szellemi feltámadás ideje!) ki egyre ingadozik s mit ma állit, holnap azt cáfolja? Vagy volt tanítványai, kik legnagyobb részét állitották ki a kontingensnek uj egyházához? Pestről jöjjön a tekintély, hol a skót missión kívül egyházi élet nincs? Vagy Jénából, az egyetemi vadság székhelyéből? Tekintély az olyan bányász, ki oly akadémiában tanult, hol bányáról mit sem is hallhatott? Ah, az a pesti lég! hányan mentek oda hívő meleg szivvel, s alig hogy megfordultak a pesti körökben, észrevettük rajtok, hogy szégyenlik a Krisztus evangeliumát! . . . Azok akarnak lenni hitoktroyálók, kik összes theologiai tudásukat azon lapból meriték, mely nevének dacára sem protestáns, sem egyházi s kiknek a külföldi theologia hatalmas érlükteséről sejtelmük sincs! Oh rettenetes az oly gyülekezet végzete, melynek ma orthodox, holnap rationalista lelkésze van, s mely rationalistáknak ismét külön-külön saját, idiota, s nevetséges ötlet evangeliumuk van, s kik egyre fosztogatják Krisztus isteni koronáját, hogy oly nyomorult emberré tegyék, mint minők ők magok! „Ők minden irányu vizsgálódást jogositottnak ismernek el“ — s ime, összes irodalmi munkásságuk a rombolásra szoritkozik, — miben a napi sajtó elég serény. Hagyjuk erre az oly munkát; az egyház nem azért fizeti szolgálait, hogy vizet hordjanak a Dunába s ilyen Dunába! És mit szóljunk epés haragjokról minden hívő irodalmi mozzanat ellen? . . . Hiába! Ballagi ur határtalan dicsvágyában hitdiktátor akar lenni, s ki vele nincs: anathema esto! Tapsoncaiban ugyan nincs hiány: de hol van csak egy komoly theologus is köztük? Olcsó dicsőség! — Amit ők a tudományos vizsgálódásról mondanak, nem lehet komolyan mondvá.

„Ők támogatásukban részesítenek mindenféle irodalmi és humanistikus vállalatot, mely a különféle felekezetek tagjai között a kölcsönös szeretetet előmozdítja!“ Oh mily gyöngédség! Ime, az erdélyiek azért nem akarnak egyleti tagokul más felekezetűeket, mert félnek, hogy ez elidegenítné a többi felekezetet. Csak ha a hívő, a saját egyházban viszályt támasztanak s elkeseredést keltenek, hogy az még inkább marcangoltassék el, — ettől nem szörnyednek vissza. Különben kilátszik a lóláb: célja e kacérkodásnak a szimultán, a felekezeti jellemmel nem bíró iskola. A frázis itt sem hiányzik: „az egylet semmiféle politikai pártállást el nem foglal.“ E diplomata-sakkhuzás értelme ez: a hívők akadályozzák a felekezeti iskolák megszüntetését, a kormány akarja: itt a „protestáns-egylet“ teendője: harc a hívő irány ellen. Balagi ur is utolsó nevetséges képviselői programjában oppositio is, nem is, — mindenesetre független eredetiség; most már kormánypárti. Azért is indítványt tesz: „hogy az egylet megerősítése a miniszterium által kérelmeztessék“ — s intíme kifejezi: „hogy ez kétségkívül is meg fog történni.“ Azonban az alapszabályok 8-dik §-a szerint: „az egylet tagja lehet a magyar királyságnak minden lakosa“ — tehát protestáns név alatt izgathat a protestáns egyház ellen pópista is, zsidó is. E szerint az egylet már nem protestáns. Ha pedig a kormány még sem restelne nem protestánsoknak protestáns nevet adni, s ily hamisítást megerősíteni, még pedig a protestáns egyház kárára: ez ne lenne a protestáns egyház jogsérelme? A kormány ezt nem teheti. Videant consules! Tiltakozzanak oly féle megerősítés ellen az egyház kormányán álló férfiak! Hivatalukba idegenek, ellenségeink vághatnak. Vakmerőség — hogy mérsékeltlen szóljunk — vakmerőség azon indítvány, hogy az egylet keletkezése az egyes superintendentiáknál bejelentessék. A superintendensek ünnepélyes esküvel vannak kötelezve a hitvallásnak tisztán megőrzésére, minden újítás s így „e hit ellen is, mely keletkezni fog;“ ily bejelentés nyílt gúny ellenök, feladatuk, főpásztori hatalmuk ellen. Azt tudjuk, hogy azelőtt voltak superintendensek, más esküvel, más tannal. A vulgaris rationalismus elvette a theologusoknak lelkiismeretüket s mentségül elég volt pár kopott

frázis. Ily idők már lejártak Superintendenseink tudják, hogy bizalmunk van bennök s ők e bizalomnak meg is tudnak felelni. Tudják ők azt is, hogy valamely templomnak átengedése oly testületnek, melynek tagjai nem protestánsok — sőt protestáns ellenesek vagy épen zsidók is, mindenesetre oly zivatart vonna maga után, mely kényesebb lenne a csupán „egy Istenre“ tett esküjökre következett viharánál. Tisztelet a gyülekezetek nyugalmának, mely újra megrendült egy superintendensnek csupán „egy Istenre“ tett esküje által, (mely eskü többé nem menthető úgy, mint a rögtönzött, sajnós eskük 1860- és 1861-ben), s mely veszélyesen megrendülne az által, ha némely a betolakodók lennének a protestánsok között, mint Saul a próféták között.

Az is áll, hogy ugyanazon egyén a Ballagi-egylet tagja, (tehát nem-protestáns) és protestáns lelkész egyszerre, kellő öntudattal és nyugodt lélekkel nem lehet. Tán másutt valahol volna helye. — Ők továbbá agitálni akarnak, néplappal is, magyar, német, tót nyelven is! Már világiak is vannak köztök, — természetesen kellő tudat nélkül, mert a theologiai tudomány sem velünk nem születik, sem nem ragad úgy, mint a „tót-szó.“ — Ők elének dobták a keztyüt: elfogadjuk s a győzelem reményében imádkozunk Lugosyval: „Hatalmas Isten! dicsőséges Szent-Háromság! E vészre dőlt, megtévedett Időkben adj erős hitet Hogy ős igéd s szentségeid Tisztán megtartsák hived stb.

E néhány sorral akartam

1. figyelmeztetni a hiveket, hogy szívökre vegyék Máté 24, 23 — 25. ;

2. felszólítani a tisztelt lelkész társakat: legyenek ébren és sorakozzanak a hit s az egyház védelmére. Hogyan s mikép? erről tán értesíthetjük egymást az igen tisztelt szerkesztő ur engedelmével e lapokban.

Mi végre Ballagi urat illeti: ha netán polemizálni volna kedve, méltólag Szeremley Gábor ellen irt hirhedt pamphletjéhez, egyszerre-mindenkorra kijelentem, hogy expectoratióit tekintetbe venni időm nincs.

Frecska Lajos.

T Á R C A.

1.

Egy vonás, a községi és felekezeti iskolák közötti harc mezejéről, Hollandiából.

Az „Evangelisches Schulblatt“ külhoni folyóirat egy igen érdekes közleménye van előttem, melyből uglátom, hogy Németalföldön épen úgy, mint nálunk a kormány vette kezébe a közoktatás ügyét, és vezetésén azt vallásilag közönyös szellemben, oly viszony állott elő egyház és iskola közt, mely a mi, községi iskolás körülményeinkhez sokban hasonlít. Mint nálunk az ország tartja fen a községi iskolákat, látja el tanszerekkel, fizeti a tanítókat; mint kivétetett az egyház kezéből és bizatott polgári kormánytestületre nálunk a községi iskolák igazgatása; mint megfeledezett kötelességéről néhány egyházközségünk, vallásos nevelés céljából régidő óta önerejéből fentartott iskola-épületeit az ezekhez tartozó alapítványi jövedelmekkel együtt átadván a kormánynak; mint kizáratot a népiskolai oktatás tárgyai körül a vallásos nevelés közös iskoláinkban, vallásilag közönyös tanítás hozatván be: mind e vonások meglátásznak lenni Németalföld kormányi közoktatási viszo nyaiban. Elvétetett v. átengedetett minden az egyházi község részéről, de nem semmisített meg a szülők örök és elrabolhatlan tulajdona, gyermekeik miként és mily irányban neveltetésének joga. Innen van, hogy midőn a vallásilag közönyös nevelés káros következményei a szülők előtt nyilván valók lettek: a szülői áldozatkészség és nevelési érdek új iskolai viszonyt teremtett, egyletek alakulván iskolák létrehozása végett, melyek aztán a kormányéival szemben magán intézetekül tekintettek. A szülékre így kettős teher nehezédék: adózni az állami oktatás céljára, életképes működést, tenmaradást biztosítani saját magán iskoláiknak lett kötelességökké: volt és van tehát ok, sajnálni és bánni, hogy egyházközségi iskoláikat a kormánynak átadni engedték. Megjegyzi azonban e közlemény, hogy „szerencsére sok helyen kezdenek már az egyházközségek kötelességökre és tartozásukra eszmélni“, meggyőződén, hogy a vallásos élet magvait már az iskolában kell gondosan elvetni.

Egyház és szülék érdeke eként összetalálkozván, midőn amaz az oktatás ügyét ismét saját hatósága alá visszavonni iparkodott, a szülék gyámolító pártfogása által készséggel segítettett. — Az „Evangelisches Schulblatt“ e közleménye egy németalföldi egyház ily irányú küzdelmét

mutatja, melyet érdekesnek látok közölni nemcsak azért mert világot vet a mivel külföld gondolkozására a vallásilag közönyös állami oktatás ügyében, hanem azért is, mert intő például szolgál, hogy oktatás ügyünket meggondolatlanul ne bocsássuk ki kezeinkből. A közlemény főbb vonásaiban, szabadon fordítva, a következő:

Frieslandban, Gaast falu egyházközségének régtől fogva volt iskolája, mely azonban az idő folyamában minden épülettel átadatott a polgári hatóságnak.

A presbyterium később elhatározá, hogy az iskolai vallásos nevelést tovább nem mellőzi, s mivel a főtanító e határozathoz szívesen csatlakozott, meghivaték az új iskola vezetésére. A tanács minderről tudósítatott, s az iskolai vagyon (1869.) márt. 31-én azon megjegyzéssel reklamáltatott, hogy a következő napon, tehát április 1-én az egyházközség értelmében folytatattik a tanítás. A tanító azonnal még az nap elbocsátatta magát.

Ha egy tanító Németalföldön iskolát akar alapítani az oktatási törvények 37. §-a értelmében köteles a tanács előtt főtanítóvá képesítéséről szóló és erkölcsi bizonyítványt mutatni fel, mely okmányok azon megjegyzéssel láttamoztatnak, hogy rendben találtattak. Ezen láttamozást ugyanazon levélben kéré a tanító, melyben elbocsáttatását. A tanács azonban bizonyítványait nemcsak a szükséges igazolással nem látta el, hanem visszatartá mind, miért a tanító a következő reggelen írományai nélkül kezdé meg új működését. Új taneszközök előre beszerezettek, a gyermekek szüleinek e változás tetszék, mert ápril 1-én 9 órakor az öszszes azelőtt iskolába járó gyermekekkel kezdeték meg a tanítás.

A következő nap (ápril 2-án) a helyi iskolai bizottmány (tanácsi) jó tanítónk iskolájába és tetteti, mintha nem tudná, mi történt. Bámulva jegyzi meg, hogy az előirt taneszközök nem használatnak, főként, hogy az iskola részére mindenféle bevásárlások tétettek és változások állottak elő. Kérdésre vonatván, feleli a tanító: a bizottmány jól tudhatná, hogy ő tegnaptól fogva nem hitvallástalan, (confessionslos) államiskolának tanítója, hanem magán tanító a presbyterium szolgálatában s hogy működését az egylet értelmében keresztyén nemzeti szellemű oktatással kezdette meg. Midőn okmányait a törvényes láttamozással követelték s ő azokat előmutatni nem tudá, az egész ügy jegyzőkönyvbe vétetett.

Ez esemény után a tanító hiában várá bizonyítványait vissza. Április 19-én a kerületi tanfelügyelő lép az iskolába. E látogatás is jegyzőkönyvvel végződött, melyben másod izben állittaték, hogy a tanító az iskolai törvények 37. §-át áthágta.

Hogy azonban, mielőtt a törvényes vád megindittatnék, semmi kétség fen ne maradjon a polgármester május 26-án jegyzőkönyvileg adá ki, miszerint a kérdéses láttamozás ápril 19-ig, mint azon napig, melyen

a törvénytértés másodsor vétetett jegyzőkönyvbe, valósággal nem adott ki.

Az ügy a snecki kerületi törvényszék előtt (Arrondissementsgericht) vétetett tárgyalás alá, de innen a bolswardi megyei törvényszékhez (Kantongericht) utasított. A megyei bíró elítélte a tanítót két izbeni törvény áthágásáért 25 frtnyi pénzüsszegre. Vádlott az ítélet ellen felbezett s így került az ügy ismét a ker. törvényszék elé.

A snecki első tárgyalás után, de a megyei törvényszék ítélete előtt a tanító azon kérelemmel fordult a belügyminiszterhez, utasítaná Wonscradtel tanácsát, hogy kérelmezőt legalább feleletre méltassa. A határozat akként hangzott, hogy a miniszter nincs jogosítva, a tanácsnak ez ügyben utasítást adni, azonban tanácsosnak látszik, második kérelmet adni a községi hatósághoz, melyet aztán a miniszter az ő részéről védeni fogna.

Végre szept. 22-én az ügy, a közönség nagy tolongása közben tárgyalás alá vétetett. A vád így hangzék: „H. főtanító (van der Meulen) 1869. ápril 2. és 19-én törvényes jogosultság nélkül adott magán tanítást mert okmányairól az oktatási törvények 37. §. cikkében említett látmozás hiányzott.“

A helyi iskolai bizottság elnöke, mint első tanu, azt vallja, hogy ő és testülete ápril 2-án látogatásukat a tanács megbízásából tették, s hogy ők minden történetkről teljesen értesítve voltak. Egyébiránt a tanító a küldöttség előtt mint feddhetlen ember ismeretes.

A kerületi tanfelügyelő mint második tanu lényegileg ugyanazt állítja.

Majd következék a harmadik tanu Britzel Lukács, Wonseradeel polgármestere.

Elnök: Miért nem adá ki ön vádlottnak a kért bizonysgot?

Volt valami oka? Tudott például valamit hátrányára?

Tanu: Nem.

Elnök: Gondolta, hogy törvényes okai vannak panaszlottól a látmozást megtagadni.

Tanu: Nem, azt nem tudom.

Elnök: Nos, miért nem adá tehát ki, mivel közvetlenül mellette lakott, s mint maga bevallja, nem tud ellene semmit mondani? Ezt nem értem.

Tanu: A tanács azt vélé, a tanító nem jól viselte magát azért, hogy elbocsáttatását kérte, és mi e miatt haragudtunk meg.

Elnök: (gunyosan.) Ugy, ugy, kérem folytassa csak.

Ezután a miniszterium képviselője következőkép beszélt: „A jelen levő nagy gyülekezet egész magatartása után a mai tárgyalás különös érdeket kelt. Sem a vádlott személye, sem a törvénytértés nagysága

iránti érdek, hanem az itt figyelembe jövő politikai elv az, mi által a közfigyelem felébresztetett stb.“ — Kitűnően a közvádoló e beszédéből az ok, mely miatt a tanító meghurcoltatott, nem látom szükségesnek a tárgyalás folyamatát tovább kísérni, előadni védő gyönyörű beszédét, csak azt említem még meg, hogy az ítélet a tanító részére ítvén ki kedvezőleg, igazságot talált mégis.

Legyen szabad azonban néhány vonást e kis történetből kiemelni.

Első és igen figyelemre méltó vonás az lesz mindenesetre, hogy Gaast egyházi községe iskolaépületeit és jövedelmeit átengedte a polgári hatóságnak, mint ezt nálunk is némely egyházak cselekedték, de előre át nem gondolt tettét, megbánta Gaast, megbánhatják nálunk issokan.

Figyelemre méltó e vonás, mert nem az elmélet mezejéről van véve, hanem a gyakorlati élet hozta létre. A gyakorlat pedig legjobb próbaköve minden intézkedésünknek, az állam életében minden törvénynek. — Ha intézkedésünk vagy törvény ennek szirtjeibe ütközik, összeomlik menthetlenül, őrizze és védje bár a legerősebb földi hatalom.

Második vonásul az indokot emelhetem ki, mely Gaast egyházi községét a kormányi iskola elhagyására és új szervezésére bírta. Ez indok a vallásos nevelés szükségében áll. Említém, hogy Németalföldön igen sok szüle nem akarta és akarja gyermekét vallásilag közönyös oktatásra bizni, miért magán iskola alapítására volt szorulva. Fontos körülmény ez, melyet a kormánynak soha nem volna szabad mellőznie; mert a nevelés joga és kötelme első helyen a szüléké. Wie die Kinder zunächst den Eltern gehören, so ist auch zuerst die Familie für ihre Erziehung verpflichtet. Da aber die Kräfte der einzelnen Familien dazu nicht ausreichen, so tritt die Schule mit in diese Aufgabe ein: mit der Schule entsteht die Schulgemeinde; die Schule ist Hülfsanstalt dieses Familienverbandes zur gemeinsamen Erziehung der Kinder (Wünsche und Vorschläge der Schulpflichtigen u. Schulinteressenten in Betreff des neuen Unterrichtsgesetzes. Elberfeld 1869.) iskolai előljárók és érdekelték mondják ezt, minek sem az észjog, bölcsészet, sem semmiféle tudomány ellent nem mond. Ha az államnak kötelessége és célja nem más, mint a közművelődés előmozdítása tekintetéből oktatása a gyermekeknek: szülök és állam érdeke összehatalálkozik, minélfogva a szülök kezéből kivenni az oktatást csak azon esetben van jogosítva az állam, ha kötelességöknek önmaguktól eleget nem tesznek, ellenkezőleg eljárása hasonlít ahhoz, mintha valaki valamely folyót természetes medréből minden haszon nélkül, talán hiu érdekből kiszorítani akarna, — a helyett, hogy inkább utjából igyekezzenek távolítani az akadályt, nehogy kitörjön és rombolva, pusztítva tegyen semmivé mindent. — Igaz ugyan, hogy törvényünk meghagyja az oktatást az eddigi mederben, de fejlődése, sőt létezése ellen gátakat emel; igaz, hogy a szülék befolyása biztosítva látszik, de csak is látszik,

mert ez a tanfelügyelő tekintélye és a kormány mindenható befolyása mellett jelentőséggel alig bír. Ha azonban a szülői befolyás viszonyaink közt teljesen biztosítva volna is, a németalföldihez hasonló elégtelenség nem volna elkerülhető úgy sem, mert ami hiánya a németalföldi kormányi oktatásnak hiánya a miénknek is, mint ott, úgy itt is vallásilag közönyös tanítás hozatván be az iskolába. Határozottan merem állítani, hogyha a kormány hazánkban célul tüzi, nem lassu méreggel emésztetni, hanem egyszerre megölni a felekezeti iskolákat s megis semmisítette volna azokat, mindenütt községi iskolát állítván elő, egymásután jöttek volna létre egyletek, társulatok, hogy áldozatkészen vallásos szellemű tanítás céljából iskolákat alapítsanak, mert meg vagyok győződve a vallás isteni erejéről s nemzetem legnagyobb többségének vallásos érzületéről és komoly gondolkozásáról. Még ha elnémult volna is egyidőre a hangulat, elszunyadt volna a szülői érdek, ugyanazon körülmény áll elő később, a mi Németalföldön volt és van. És így a vallásos nevelés szükségére nézve a szülék érdeke összetalálkozik az egyházzal, innen van, hogy midőn Gaast egyházközség presbyteriuma visszaállítá keresztyén szellemű oktatás végett iskoláját, a szülék örömmel fogadták azt. Hogy a vallásos oktatás, menyire áll érdekében az egyháznak, egyház és iskola nálunk történelmileg mily nagyon össze van forrva, elmondhatott bőven, behatólag és cáfolhatlanul e lapok hasábjain, tárgyalásába tehát nem bocsátkozhatom. Célom csak az volt, megkísérteni annak rajzolását, hogy szülék és egyház érdeke összetalálkozik a vallásos nevelés kérdésében: szüléknek, egyháznak úgy mint az államnak célja a gyermekek oktatása s ezáltal a közmivelődés előmozdítása. Ha ez áll — pedig tagadni senki sem fogja — az államnak hivatása előállítani azon eszközöket vagy legalább azok előállításában segédkezet nyújtani, melyek által a szülők gyermekeik iránt kötelességüket teljesíthetik s ezzel együtt a közmivelődést előmozdithatják, a tananyagra nézve, szellem tekintetében korlátozó befolyása csak akkor lehetvén jogosult, ha e tananyag és szellem az állam érdekével ellenkeznek. Vagy talán ily tárgy a vallás, ilyen a vallásos szellemű oktatás? Hanem, mi az oka, hogy eddigi jogosultsága a népiskola tantárgyai közt megtagadtatott, főtantárgyból melléktantárggyá tétetvén, amit mutat az, hogy a vallásos képzés előfokai mellőzéseével egyedül a hit- és erkölctan tanítandó, holott mind a szülők, mind az egyház érdeke, mind a dolog természete és józan paedagogia azt kívánná, hogy az a népiskola egész tanfolyamán, a tárgy minden fokozatán át kellő gonddal kezeltessék. Vagy talán az állam ma már nem a nemes célok elmozdítása, hanem valami más érdek zászlaját lebegteti, vagy állam és kormánya, vagy kormány és nép érdekei különböznek egymástól?

Németalföldön a kormány mellőzé a szülők és egyház érdekét az

oktatásügy fontos terén, mert vallásilag közönyös oktatást rendelt a népiskolában. És ime a szülék érdeke, ha kevés időre háttérbe vonult is, ki nem halt, előbb magán iskolák alapítása, majd az átadott intézetek vizszakkövetelése által kíván és fog magának kielégítést szerezni. A németalföldi szülők által alapított magán iskolák, Gaast egyházához hasonló esetek tanuságos példakul állhatnak előttünk.

Vallásos nevelésről lévén szó, alkalmat veszek magamnak, e tárgyat a paedagogia álláspontján is vizsgálgatni. A józan paedagogia szorosán megkívánja a vallást, mint oktatási tárgyat, és pedig egészen minden fokozatával együtt, minélfogva elítéli mindazon rendszereket, melyek azt egészben vagy részben mellőzik. Megállapított dolog ugyanis, hogy oktatásunk főcélja többé már nem ismeretközlés, tanultatás, hanem a lélek tehetségeinek fejtese, erre törekedvén természetesen tudást, ismeretet is ad, határozottabbat, maradandóbbat és többet mint eddig, de a főcél még is a lélek fejtese marad. A léleknek pedig három főtehetsége van, u. m. értelem, érzelem és akarat, egyenlő figyelmet igényel egyik ugy mint mások, hogy a lélek fejlődése öszhangzó legyen. Ezen három alaptehetség már, mely a léleknyilatkozat szervezetét: illetőleg lényegét teszi, mint egészet, mert mit ér a legkifejlettebb és legtermékenyebb ismerési tehetség, ha nincs lelkiismeretes érzelem, ha nincs a lelkiismeretes érzelemből fejlődő oly akarat, mely szerint a cselekedet az ember rendeltetésének valószínűsítésére legyen folyvást irányozva. Valóban a nagy elméleti tehetség nemes érzelem és az egyetemes jóra irányozott akarat nélkül átok mind magára az egyénre mind az emberiségre“ (Varga János Nevelés- és Oktatástan Pest 1871, Lampel.) Ha e szerint a lélek e három főtehetsége kiváló figyelemben, gondos ápolásban és mivelésben egyformán nem részesül, elhagyjuk az alapot, melyet a józan paedagogia készített számunkra; visszaesünk hátra, pedig előre kellene haladnunk, nem értvén vagy követni nem akarván a tudomány vívmányait. Valóban, ha a népiskolai törvény által célba vett oktatást összehasonlítom az eddigivel, úgy találom, hogy az eddigi viszonyok elébb állanak, mint azok, melyek törvényeink által teremtetnek, mert azokban megvolt s felekezeti iskoláinkban megvan most is legalább eszköze a paedagogia által tudományosan megállapított öszhangzó lélekfejtésnek, míg az új, községi iskolás viszonyokból teljesen hiányzik. Egy hátránya volt a réginek, az nevezetesen, hogy a lélekfejtés módjára nézve nem állott a mai kor színvonalán, de ez hiánya az ujnak is. Hogy sebes léptekkel haladunk elő a tanítás, nevelés mikéntjében, ez nem törvényünk érdeme, hanem a tudomány vívmánya.

Értelem, érzelem és akarat együtt öszhangzólag fejtendő tehát. És ha felnyitjuk az 1868. évi XXXVIII. t. cikket s megtekintjük a tárgyakat, melyeket az 55. §. a népiskolákra nézve megállapít azon meggyőző-

désre jutunk, hogy a fentebbi paedagogiai elv egészen figyelmen kívül hagyatott, mind e tantárgyak egyedül az értelem fejtésére vonatkoznak. Ott van ugyan a hit- és erkölcstan, de a dolog természete szerint a két felsőbb osztály számára; ezek is elvont fogalmukból állván, főként az értelem foglalkoztatására, tanultatásra számítvák. Nem céloim bevezetni a kegyes olvasót az iskolába, nem céloim vizsgálni a szellemet, mely a községi iskola tanítását vezetheti, találólag van ez festve e folyóirat 1870. évi folyamának 170-ik lapján, a tárgyak egyszerű megtekintése és természetéből világos, hogy ezek által az értelem fejtsé van egyedül célul kitűzve. Ha ez így van, kérdem, hogy és miként fog ez iskolában, ily tantárgyak mellett a lélek más két tehetsége fejteni? Talán a természettudományok által? Megvallom, valósággal lehet is ezek által a szép, jó stb. érzelmét felköltetni és mivelni, ha semmit nem hívő tanító kezeli is, de ne feledjük, hogy a szeretet, részvét, szánalom általában a vallásos érzelme- ket táplálni, növelni, nem találunk ott egy tárgyat sem. Azonban őszintén beismerem itt, hogy ez állítást vallásilag közönyös állami képezdében nevelt semmit hívő tanítóra gondolva mondtam, mert tanítói pályán szerzett tapasztalataim folytán nemcsak elhinni, de határozottan állítani is merem, hogyha a tanító a teremtett dolgokról a teremtőre, táplálkozásról, fejlődésről a gondviselőre, a talált és szemlélt célosság, rend, öszhangzatról stb. a teremtő bölcseségére, jóságára emelkedik stb. stb. sok, igen sok elemet és vonást talál, melyeknek feltüntetése a lélek összes tehetségeire a legnagyobb hatással van. Ámde mindez csak akkor van így, ha a tanítót meleg vallásos érzelem indítja munkára, vezeti foglalkozásában, de vallásilag közönyösen nevelt tanító részéről, — hogy a szellemi tehetőség öszhangzó fejtésére a kitűnő mértékben alkalmas természettudományokat úgy kezelje — elhinni nem tudom. Van-e még tárgy a községi népiskolában, mely által az érzelmi és akaró tehetségre hathatnánk. — Tárgy nincs, de ott van a tanító egész magaviselete, bánásmódja, tettei, melyek példaként állanak a gyermek előtt s hatásukat elvitázni nem akarom, de ha meggondoljuk, hogy a tanító is ember, működése oly körülmények közt van, melyek az emberi indulatokat igen könnyen és gyakran felingerlik, a tanító mellett és megett a világ és család áll, hol a gyermekre épen nem jó hatású tettek merülhetnek s merülnek is fel, melyek szinte hatnak a gyermekre és pedig rontólag: meg kell vallanunk, hogy az érzelem és akarat fejtésére ily viszonyok közt áldásthozólag a tanító példája igen kevésbé s csak azon esetben hathat, ha a gyermekben felébresztett nemes érzelmek tényleg működnek, a rossz tettektől hideg elfordulásban, a jók iránt meleg vonzódásban nyilatkoznak.

Én mindezeknél fogva olyannak találok a községi népiskolai tárgyak sorozatát, mely egyedül az értelem fejtésre számítással alkotott össze. Az érzelem és akarat fejtésére népiskolában legfőbb és nélkülöz-

hetlen tárgynak a fokozatos vallásitanítást tartom, mert ha — mint Shleiermacher mondja — a vallás nemcsak érzelem, hanem tudás és cselekvés is, az emberi lélek mindhárom főtehetségére hat ez, de még is ki-
tünőbb mértékben az érzelmet és akaratot foglalkoztatja. Ha e szerint ez-
ily fontos tárgy az érzelem és akarat fejtésére; ha a lélek öszhangzó fej-
tését kívánja meg a paedagogia: midőn az értelmet fejteni kezdem,
ugyanakkor mivelni kívánom az érzelmet és akaratot is: következőleg a
vallásitanításnak a rendszeres népiskolai oktatás első évében megkezdését sürgetem. Ennek elhanyagolása ellen alaposan kell ki Kehr, midőn
igy szól: „mint elvadul a szántó föld, mely sokáig parlagon hever, amint
elsatnyul a növény, mely elegendő táplálékot nem kap, épugy elvadul,
elsatnyul a vallásos tehetség is a gyermeklélekben, ha az nem a kellő idő-
ben és nem a kellő módon miveltetik. Avagy megvárjuk az emlékező ér-
telmi tehetségek kifejlődését, az ifjú kort? A gyermeknek, amihelyt képes
elfogadni, miért ne nyujtanók azonnal a tiszta erkölcsiség ideálját, fénylő
szövetekül ez élet homályos és tekervényes utjain, miért ne építhetnök
fel lelkében az igazi hitnek, istenben való bizalomnak szentélyét, mielőtt
a kisértő magával ragadná őt? Azt mondja bölcs Salamon: emlékezzél
meg a te teremtődről gyermekkorodnak napjaiban, mielőtt eljőnnének a
napok, amelyek gonoszak. A józan paedagogia oly elvét látjuk ebben,
melyet büntelenül egy nevelőnek sem szabad mellőzni“ — (Kehr. Ker.
vallásitanítás a népiskolában ford. Kovács Lajos tanítóképlán.)

Az értelem fejtésével együtt és egyidejűleg, tehát mindjárt a rend-
szeres iskolázás első évében, óhajtom megkezdeni a vallásitanítást, mint az
érzelem felébresztésére nemesítésére oly nagy mértékben szolgáló tant és
pedig anyival inkább, mert a methodica által anyira fel van dolgozva, hogy
aligvan tárgy, mely vele tekintetben is kiállja a versenyt, módszertani
foldolgozása könnyű és világos, a gyermek értelmi fejlettségéhez és nézeti
világához alkalmazott, anyagja vonzó, fejtő és nemesítő. Ha ugyanis előbb
a nagy természetbe, embervilágba vezetjük ki a gyermeket, ott látja a
teremtett dolgokat, látja az embert, látja, mily nagyszerűek e tünemé-
nyek, a roppant alkotmány, mily kicsiny az ember és mégis mindenek
vettettek az ő lábai alá: felébred lelkében a teremtő sejtelve, függés,
hála érzete, megmozdul akarata, szóval a gyermek egész lénye meghatva,
foglalkoztatva van. És e munkában örömet talál, hiszen a tanító nélkül
is bámulja e tárgyakat, már anyja kebelén mutat a holdra, kérdezvén
mi az? Ami még azonban ekkor áll elő a lélekben, nem vallás, csak elő-
készítés arra, felébresztetvén a lélek. És ha ily alapot készítettünk nyis-
suk fel a növendék előtt a bibliai történetek eszményi képvilágát, belőle
az érzelmek magva hull a jól készített földbe, hogy kikeljen és gazdag
gyümölcsöt teremjen, — de ha e föld elkészítve nincs, sőt talán gyom és
gaz verte fel, a hit és erkölcsstan magvait hiába vetjük el. Ezért van,

hogya a hit- és erkölcsstan tanítását elégnek nem tarthatom? Nem is értem a törvényhozó gondolkozását; az oktatás — akár felekezetet, akár közművelődés kérdése: a paedagogia elvét és álláspontját mellőznie nem lehet; ha pedig csak a hittan és erkölcsstan taníttatik a népiskolai tanfolyamon, ez nyilván ellene van a paedagogiának, hiányozván az alapos előkészítés. A háznak csak tetejét építeni fel, de alapját és falát mellőzni, valóban helytelen eljárás. Csak egy gondolat látszik ezt igazolni, az nevezetesen, hogy a kormány nem látván tanácsosnak a felekezetek érdekével ellentétben a vallást teljesen kizárni a népiskola köréből, de komoly és eredményes, vallástanítást sem akarván, engedte meg e két tárgy tanítását reménylően, és a szempontból alaposan, hogy ennek eredménye nem lehet s nem idéz elő mást, mint azt, hogy lesz majd idővel csakugyan egy akol — a teljes vallástalanság akla. Ily gondolat mellett felfogható, hogy a törvényalkotó hajlandó volt elhagyni a paedagogia álláspontját, száműzvé az öszhangzó lélekfejtést. De e számítás figyelmen kívül hagyja az evangelium átható erejét; az evangelium, mint a természet napja, fényleni fog örökre.

Vannak olyanok is, kik a vallástanítás egyik alkotó része, a bibliai történetet népiskolai tánítása ellen tiltakoznak, azt állítván, hogy ezek alap nélküli mondák és mythusok. Beismerik ugyan, hogy ez elvetett mondák telvék vallásos jellemeikkel és vonásokkal, melyek korunkban is bámulatra és tiszteletre indítanak, gondolatokkal és eszmékkel, melyek ma is kétségbevonhatlanul és mégis azok népiskolai tánítása ellen szólanak. Én ezek nézetét osztani nem tudom, mert úgy vagyok meggyőződve, hogy ha a paedagogia álláspontján szükséges sőt nélkülözhetlen a lélek tehetségeinek öszhangzó fejtése, a bibliai történeteknek anyira nem szabad hiányozni a népiskolai nevelő tánítás köréből, hogyha nem volnának bibliai történetek nagyszerű jellemeikkel, igaz és dicső erkölcsi eszmékkel épen a nevelés céljából önmagunknak, korunknak kellene olyanokat előállítani. Ők a vallás iránti ellenséges indulatból elhagyják és megtagadják az oktatástani álláspontot, én pedig azt megtartani szeretem, azon haladni óhajtanék, óhajtanék még azon esetben is, ha oly sivár lélekkel bírnék mint ők, mint nevelő, a józan nevelés érdekéből.

Harmadik vonásul azt emelhetem ki a Gaast községben leirt iskolai ügyről, hogy a tanító vádlottak padjára jutott és pedig csak azért, mert az egyházi község szolgálatába lépett át. Ha bárki folyamodik akár közigazgatási, akár törvénykezési hatósághoz, legalább végzésre méltattatik. E meggyőződésben kérte főtanítónk a hatóságot, hogy irományait a törvényszerű láttamozással lássa el. De mi történik? A tanu is, bár törvény szerint kötelezve lett volna a szükséges láttamozást teljesíteni és az irományokat visszaadni, még csak válaszra sem méltatja a tanítót, hanem reá küldi előbb a helyi bizottságot, majd azután a tanfelügyelőt, hogy törvé-

nyes alapot nyerjen az üldözésre. A tanító folyamodik a miniszterhez, de elutasítatik, vád alá helyeztetik, s mint törvénytörő elsőbbíróságilag el is marasztaltatik. Mit véthetett a szegény tanító, hogy így meghurcoltassék, sejteti Wonserdeel polgármestere, de világosan megmondja a közvádoló, midőn így szól: sem vádlott személye, sem a törvénytörés nagysága iránti érdek, hanem az itt figyelembe jövő politikai elv az, mi a közfigyelmet felébresztette. Elég világos dolog, magyarázat hozzá nem szükséges. Merítsünk belőle tanúságot. Eljöhet az idő, midőn a népiskoláikat közössé változtatott egyházak és szülék Gaast sorsára jutnak. Peres kérdés állhat elő, mert hiszen a kormány bírja a helyiséget, taneszközöket, az átadott épületek, iskolai alapok szinte a kormány kezében lesznek. Azt tartjuk, hogy mindezek azonnal az egyház rendelkezése alá esnek vissza, mihelyt az iskola megszűnt községi lenni. — De a tanfelügyelő nem így fog okoskodni, sőt lehet, hogy a politikai érdek sok bajt okozand. Kihez folyamodnak, talán a miniszterhez? A gaasti tanító is ide folyamodott, de hiába. A Németalföldnek nagyszerencséje, hogy volt a két törvénytörő, de nálunk a törvény szerint egy törvénytörő sem illitékes, remény csak az országgyűlés igazságszeretete és részrehajlatlansága iránt táplálható. De nincsen-e itt is a többség? Szóval azon esetben, ha iskolai ügyben vitás vagy peres kérdés áll elő, hazánkban a viszonyok sokkal rosszabbak, mint Németalföldön. Mások kárából meríteni okulást nem volna-e jobb, mint önmagunkén — későn — tanulni?

Van még egy vonás, melytől a figyelmet megtagadni nem lehet. Azt mondja a gaasti tanító, hogy ezután nemcsak keresztyén, hanem nemzeti szellemű oktatást adand. Sokat lehetne itt beszélni kormányi érdekéről, hazánk viszonyairól, esetleg új — talán idegen szellemű — kormány előállításáról általában a kormányok ingadozása és más-más szellemnek hatásáról a népiskolai ügyben: de én mindezeket mellőzöm, csak annyit jegyzek meg, hogy Németalföldön a kormányiskolák mellett bizonyosan létezni kell okoknak, melyek a nemzeti szellemű oktatás hangsúlyozását és e végre egyletek alakulását tették szükségessé. Pedig ott a viszonyok e tekintetben is kedvezőbbek mint nálunk.

Debrecen, 1872. április 8-án.

Somogyi Pál,
tanítóképezdei ideigl. tanár.

2.

Az egyházfalvai helv. vall. elfoglalt templom ügyében 1721-iki április 10-én tett vizsgálat.

Anno domini 1721. die 10. mensis aprilis. Infrascriptus recognosco per praesentes: Quod ad instantiam, juriq̄ue et acquitati consonat egre-

giorum nobilium, aequae et ignobilium, augustanae et helveticae confessioni addictorum, in comitatu posoniensi degentium, petitionem; per spectabilem ac generosum dominum magistrum Franciscum Szluha de Iklad, excellentissimi domini, domini comitis regni Hungariae palatini protonotarium; penes gratiosum praetitulati domini domini comitis palatini praeceptorium compulsoriale mandatum generaliter exmissus existens; in et ad faciem possessionis Egyházfalva, comitatu posoniensi existens, accendendo: hancce, uti sequitur, pro parte modofatae possessionis Egyházfalva, comitatuque dicto posoniensi sitae, nobilium incolarum, helveticae confessionis sequacium, ad subsequencia De eo Utri puncta, peregerim testium inquisitionem. Cujus quidem De eo Utri series haec est.

De eo Utrum?

Primo. Tudja-e az tanú és hallotta-e bizonyosan; hogy ezen Egyházfalva nevű helységben lévő templomot, kik; mikoron; és minémű funduson építették? curialis funduson-e vagy sem? s kit illetve örökösen azon curialis hely, micsoda familiát és azon familiából él-e még valaki, vagy mindnyájan el holtak, mondja meg a tanú?

Secundo. Tudja-e, hallotta-e a tanu; volt-e annak előtte kálvinista predikátornak ezen helységben plébániája és lakóhele, és ki fundusán építettett? nem különben szabadon-e és minden háborgatás nélkül azon templomban isteni szolgálatokat folytatott-e?

Tertio. Tudja-e, hallotta-e a tanú; ezen helységben lévő templom mikoron, kik által és miképpen foglaltatott el? hatalommal-e, vagy sem?

Quarto. Tudja-e, hallotta-e a tanú; hogy Borsa, Hegysur, Pinteksúr nevű helységek az nevezett egyházfalvai templomnak filialis lettenek legyen és most is azok; és hogy mindéig ugyan azon egyházfalvai templomnak patrónusai leginkább borsaiak voltak és most is azok?

Quinto. Vallja meg azt is a tanú? hogy vannak-e még azon nevezett filiálisokban feles kálvinisták.

Rescitae porro veritatis series sequitur in haec verba.

Primus fatens, nobilis Stephanus Nagy, in suprafata pessione Egyházfalva, comitatu antelato posoniensi sita, residens; calvinista; annorum circiter 80., talem super praemissis fecit ac praestitit recognitionem. Et quidem ad primum. Szakál István nevű öreg embertől hallotta nyilván számtalanszor a tanú, hogy azon templom kálvinisták által és ugyan meg nevezett Szakál familiának örökös fundusán építettett, az mely familia mind ekkoráig is helvetica confessióban vagy. Ad secundum. Hallotta száma nélkül, öreg emberektől a tanú; sőt maga is jól emlékezik; hogy mindenkoron ezen helységben, annak előtte kálvinista predikátor volt, és azon házban lakott, az melyet most plébánus ur bir; és

ugyan azon ház is Szakál funduson vagyón. Ad tertium. Tudja s jól emlékezik a tanú; hogy Szelepcsény érsek ide küldvén egynéhány dragonyos németet s általok a templom kulcsát kéretvén, mikoron semmiképpen a lakosok nem engedték volna; egy itten lakozó embert erővel be hágtván a templom ablakán, belől az ajtót fel nyitatták és ugy hatalommal és erőszakkal a templomot megszállották.

Secundus fatens, providus Georgius Ásó, in possessione Hegysúr, comitatu aequé posoniensi sita, degens et excellentissimi domini comitis palatini subditus; lutheranus; annorum circiter 70., juratus examinatus fassus est. Ad primum. Tudja nyilván és számtalanszor hallotta, szegény Szakál György kálvinista nemes embertül a tanu; aki azt mondotta, hogy valaha az ő elei magok jó akaratjából ezen templomnak felépítésére magok örökös fundusát engedték vala; és még most is azon familia kálvinistákból áll. Ad secundum. Tudja bizonyosan a tanú; hogy a templomnak hatalmasúl lett való el vételéig, mindenkor ezen helységben szabadon predikátor lakott és isteni szolgálatoakat végben vitt. Sőt erre tanú; midün magát is feleségivel kálvinista predikátor meg esköttette és a fiát is keresztelte. Tudja azt is a tanú; hogy azon predikátornak lakó háza az lett legyen, az melyet most plébánus ur bir és ugyan az is Szakál fundusán építtetett. Ad tertium. Tudja nyilván s bizonyosan a tanú; hogy Szelepcsény érsek parancsolatjából, egynéhány dragonyos német ide jövévén s templom ajtaja kulcsát kérvén, mikoron semmiképpen nem obtineálhatták volna; akkoron kezdették a nagy vas ajtaját vagdalni; de annak is semmit sem tehetvén, erővel egy embert templomnak fedelére lajtorján fel hajtván és azon a templomban be bocsáttatván, belől az ajtót fel nyitatták; és ugy erőszakkal, hatalommal az templomot megszállották. Ad quartum. Tudja nyilván; hogy Borsa, Hegysúr, Pinteksúr, az nevezett egyházfalvai templomnak filialisai, mindenkoron voltak, és most is azok. És leginkább a borsaiak közöl azon templomnak patrónusai lévéltének. Ad quintum. Tudja bizonyosan a tanú; hogy azon meg nevezett filiálisokban még elegen kálvinisták vannak.

Tertius fatens, providus Andreas Kapitány, in possessione Pinseksur, fato comitatu posoniensi existente, manens, praetitulati domini comitis palatini subditus; calvinista; annorum circiter 60., juramento adstrictus fassus est. Ad primum ut immediate praecedens. Ad secundum. Tudja nyilván, sőt akkoron oskolában járt maga a tanú; mikoron ezen helységben kálvinista predikátor volt; és szabadon mindenkoron azon templomban isteni szolgálatoakat tett. Ad tertium. Tudja és szemeivel látta a tanú; mikoron Szelepcsény érsek parancsolatjából németek ide küldettvén, a templom ajtaját eleget feszegették; de azzal semmit sem tehetvén neki, egy embert erővel megragadván, az ablakon be bujtattak; és belől az ajtót fel nyitatták; és ily formán erőszakkal és hatalommal a

templomot el foglalták. Ad quartum et quintum ut immediate praecedens.

Quarta fatens, Elisabetha Kelepcsics, circumspecti condam Páuli Molnár, relieta vidua; in fata possessione Egyházfalva existens; lutherana; annorum circiter 60., jurata examinata fassa est. Ad primum ut secundus. Ad secundum. Hallotta mindenköron és maga is ért ezen helségben kálvinista predikátort; az ki szabadon és mindennemű háborgatás nélkül azon templomban isteni szolgálatokat tett. Ad tertium. Láttá maga szemeivel a tanú; hogy németek ide jövé és a kulcsot kéretvén, midőn nem obtineálhatták volna; egy embert erővel az ablakon be hajtván, vele az ajtót felnyitatták és méglen a kulcsót el hozták, hatalmasan és erővel a templomot meg is szállották. Ad quartum et quintum ut secundus.

Quintus fatens, providus Petrus Polák, in possessione Apáca Körmesd, praedicto comitatu posoniensi sita, degens, supratitulati comitis palatini subditus; catholicus; annorum circiter 60., post juramentum fassus est. Ad primum ut secundus. Ad secundum et tertium ut primus. Ad quartum et quintum ut secundus.

Sextus fatens, nobilis dominus Daniél Petheó, in possessione Közép Borsa, antelato comitatu existente, residens; catholicus; annorum circiter 63., praevio juramento fassus est. Ad primum. Hallotta régi öreg emberektül; hogy azon templom Pethó kálvinista nemes ember fundusán építtetett. Ad secundum ut primus. Ad tertium. Hallotta; hogy Szelepcsény érsek idejében némely dragonyosok ide jövé, hatalommal el vették a templomot. Ad quartum et quintum ut secundus.

Septimus fatens, nobilis Joannes Pethó, in modofata possessione Közép Borsa, residens; calvinista; annorum circiter 66., juratus examinatus fassus est. Ad primum. Hallotta számtalanszor; hogy Szakál familiának fundusán építtetett; és egy öreg száz húsz esztendősbéli embertül, a kinél ifju legénkorában szolgált vala, hallotta nyilván a tanú; hogy minden kálvinista gazdának 10., 10. tallért kölletett adni azon egyházfalvai templomnak fel építésére. Ad secundum. Tudja bizonyosan és érte, hogy mindenköron szabadon azon templomban kálvinista predikátor isteni szolgálatokat tartott; sőt magát is a tanút azon predikátor meg eskötte. Ad tertium ut primus. Ad quartum et quintum ut secundus.

Octavus fatens, nobilis Thomas Aczél, in possessione Sáp, totiesfato comitatu posoniensi sita, degens; catholicus; annorum circiter 71., sub juramento fassus est. Ad primum. Tudja nyilván és maga édes atyjátül is számtalanszor hallotta; hogy azt a templomot kálvinisták építtették. Ad secundum. Tudja, sőt maga is ösmért egynehány predikátort, a kik szabadon, azon templomban, magok confessiójában be vett

isteni szolgálatokat gyakorlottak. Ad tertium. Tudja nyilván; mikoron Szelepcsény érsek parancsolatjából németek által hatalmasan azon templom el foglaltatott. Ad quartum et quintum ut secundus.

Nonus fatens, nobilis Michael Pakay, in jam fata possessione Közép Borsa existens; calvinista; annorum circiter 35., praevio praescito juramento fassus est. Ad primum. Hallotta száma nélkül; hogy kálvinisták által és Szakál fundusán építettett. Ad secundum et tertium nihil. Ad quartum et quintum ut secundus.

Decimus fatens, nobilis Martinus Pethő, in eadem possessione Közép Borsa residens; calvinista; annorum circiter 49., sub juramento fassus est. Ad primum, ut immediate praecedens. Ad secundum et tertium nihil. Ad quartum et quintum ut secundus.

Undecimus fatens, nobilis Sigismundus Csomó, in totiesfata possessione Közép Borsa degens, calvinista; annorum circiter 58., juramento adstrictus fassus est et recognovit. Ad primum, ut nonus. Ad secundum. Tudja és maga is ért azon templomban kálvinista predikátort, a ki még kereszt atyja is volt magának a tanúnak. Ad tertium ut octavus. Ad quartum et quintum ut secundus.

Super qua, praevio modo facta testium attestazione, praesentes literas, propria syngrapha et sigillo meis roboratas extradedi testimoniales. Datum in privilegiato oppido Sanctae Mariae die 11. mensis aprilis anno dimini 1721. suprascripto.

Stephanus Debreczeny, inclytae tabulae
regiae judicariae juratus notarius

m. p.

(P. H.)

(Eredetiből a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában.)

Közli:

Garády.

3.

Fráter György váradi püspök levele magyar nyelven, Kis Kállói Lökös Jánoshoz 1549. November.

Kezenetemnek utánna Ertem az te K. levelybowl hogh az Palatitz Janos az te K. Jobbagyth el nem bochatta. Byzon nem ew tewle lewth ez az dologh merth ew maga itt Waradon Betegh volt es itt fekwtht hanim az Zolgaytol esseth. Im meg hattam neky, hogh mindyarasth el Bochassak.

Tawabba im Irtam az Buday Bassának az K. Jobbagy felewl, kyketh Tholnan megh tartottak, kyth te K. kwldettem; Azert myndyarasth

kwlgye te K. az Bassa levelyth az Vas Lázló levelyvel ewzve. Vas Lázlonak megh irtam én Vas Lazlonak hogh az leveleth myngyarasth Bwdara kwlgye, es ki zabadychon az te K. Jobbagyt az salus Conductost is ky zerizze az Thoryaknak es Varsaniaknak, hogh Zabadon jarhassanak Egyebben is valamyben te K. hoszam byzyk myndenben segyitséggel lyzek. Isten tarchon megh. Ez lewel kewlt Varadon Zent Ersebeth nap utan valo pinteken Ezer ewthzaz negywen kylencz Eztendőben.

Frater Gewrgy Waradi Pyspek
és Kinchtarto etc.

Egregio Domino Joanni Lewkes de Kys Kállo, fratri nobis charissimo.

Az eredetiből masolta Sinay Miklos.

Meg nem állhatom, hogy ezen érdekes levél közlése alkalmából egypár egyháztörténelmi megjegyzést ne tegyek.

Érdekes e levél mert magyar nyelvű, mert közölve sehol sincs még ezideig, legalább az én tudomásom szerint s mert a rendkívüli történelmi nevezetességgel bíró Martinuzitól származik.

Hogy Martinuzi váradi püspök a reformátciónak határozott ellenége és egyenes üldözője volt, azt egykoru forrásokból már Dévay Biró Mátyás életrajza folyamán megjegyeztem. Hasanlót tettem e folyóirat első évi folyamában is, midőn a debreceni főiskola multjáról emlékezvén Debrecen reformáltatásának koráról értekeztem.

Folyvást azon határozott véleményben vagyok, hogy mindaddig mig Martinuzi váradi püspök és kincstartó élt, az ő befolyása és hatalma alatt álló helyeken s épen Bihar megyében is, a reformatzió ténylegesen erőt nem vehetett s a gyülekezetek mint reformálttak nem szervezkedhettek.

Martinuzi mint tudva 1551-ben, december 16-án, vagy helyesebb felvétel szerént december 17-dikén hajnalban gyilkoltatott meg, Alvinczen, Erdélyben. — S ime már a következő évből, azaz 1552-ből birjuk egy oly öszveírását Bihar megye portáinak, amelyben helységenként részletesen előadatnak a földes urak birtokai s a váradi püspök, váradi káptalan, nagy prépost, s különbféle szerzetek még igen sok helyütt jönnek elő mint földes urak. Igy például ami magát Váradot illeti: Civitas Varadinum: Captli Variensis portae 320; Vadkert: Domini Episcopi 40; Velence: Dmni Episcopi 24, Monialium de S. Anna 8½; Uj Bécs Capituli Variensis 40; Szombathely Praepositi minoris 2 portae; mert ugy látszik, hogy e helyek mind a mai Várad területén vagy legalább annak közelében estek, ide értve nemcsak magát a várost hanem annak határát is.

Ha tehát az említett öszveírás valóban 1552-ből veszi eredetét s igazán hiteles nem pedig későbbben költött, amidőn t. i. a XVII-dik szá-

zad végén s XVIII-dik elején újból visszaállított váradi káptalan és püspökség számára fegyveres kézzel foglaltattak el a temérdek birtokok: akkor nagyon hihető, hogy az illetők, tudván azt, hogy Martinuzi halála után nem sokára nagy erővel szét fog terjedni Biharban is a reformáció s ez által a papi javak is veszélyben fognak forogni: az összeírást azért eszközlötték, hogy az elkövetkező visszafoglalásnak lehessen biztos okmányi alapja.

Egyébiránt hogy mindjárt Martinuzi halála után, nem szűnt még tényleg meg a váradi püspökség s különösen káptalan: azt több hiteles adatok bizonyítják. Így pl. épen most van előttem eredetiben egy oklevél, melyet a váradi káptalan 1564-ben adott ki és pedig Katalin szűz és mártir napja azaz november 25-dike utáni szombaton. Ezen oklevélben II-dik Jánost a káptalan Magyarország stb. választott királyának a maga legkegyelmesebb urának stb. nevezi. Római katolikus írók 1566. virág vasárnapjára teszik a váradi káptalan tagjainak kegyetlen legyilkoltatását, miután t. i. II. János parancsának nem engedve, sem számkivetésre nem mentek, sem vallásukat meg nem tagadták. Ez adat is azonban s ebben különösen az öldöklés, valamint általában a váradi püspökség és káptalan mikénti megszűnésének s majdani visszaállítatásának egész története a forrásokból való hiteles és részletes megállapításra várna még.

Ugy látszik, hogy Váradról és tájékaról különösen Bocskay István váradi várkapitány s biharmegyei főispán korában enyészett ki teljesen a római katolicizmus; hogy pedig a XVII-dik század közepén már, menyire nem volt Váradon hire hamva sem a római katolicizmusnak: azt világosan mutatja Erdély törvénykönyvének egyik pontja, *Approbatae Constitutiones, Pars I. Titul I. Artic. XI.* amelyből nyilván kijő, hogy miként Debrecenbe és Boros Jenőbe úgy Váradra is római katolikus papnak még hivatalos functio végett sem volt szabad bemennie.

Noha azonban, mint fentebb megjegyeztem, a Martinuzi életében, az ő hatalma és befolyása alatt lévő helyeken, nyilván és tényleg nem vehetett erőt a reformáció: tul van minden kétségen, hogy némely egyes főurak és szabad városok körében kisebb nagyobb számmal lehettek, sőt voltak is annak hívei s hogy épen Váradon is, még a Martinuzi életében valóban kezdett mozogni a reformáció, azt határozottan bizonyítja a Göncziféle régi énekeskönyvünkben lévő egyik ének, mely szól „az Krisztusbeli és az pápai foltos hitről.“ Ezen ének egyik verszaka így van:

Nem lön itt a földön Christusnak nyugalma,
Noha mennyen földön volna birodalma.
De nincs tisztessége, ki őt magasztalja,
Eretnek Pighartnak e világ kiáltja.

Az utolsó előtti versszak pedig így van :

„Ezer ötszázban és im az negyvennégyben,
Váradon ez kele a káptalan szerben,
A váradi papok midőn szégyenségben,
Paráznaság miatt voltak fizetésben.“

Ezen igen érdekes tartalmu néhány sorból tehát világos, hogy hazánkban a reformátzió a pikhardok tanaival s mozgalmával hozatott összeköttetésbe, és hogy még 1544-ben általános nyomatás alatt volt a reformátzió ügye Várad vidékén. Nyilván hirdeti továbbá a káptalan utcában szerzett ének, hogy 1544-ben a váradi papok, paráznaságuk miatt keményen lakoltak.

Emlékszem homályosan, hogy sok évvel ezelőtt, kezemben volt valahol néhány percre Beregszászi Péter (?) egyik elsőbb váradi református tanárnak és papnak egy külföldön megjelent latin nyelvű kis művecskéje, amelyben említve van, hogy a váradi római katolikus papok iszonyu büne, rettenetes gyilkolással toroltatott meg. — Vajha Beregszászának említett kis művecskéje, valahonnan, pl. valamely lelkész társunk őseink könyvei között előkerülne, hogy színről színre s közvetlenül figyelembe vehető a Váradra vonatkozó nagyfotosságu adatot.

Anyi már előttem is minden kétségen túl van, hogy Váradon a XVI-dik század folyamán tömegesen ölettek a római katolikus papok; de, hogy egyszer-e avagy kétszer, azaz nemcsak 1544-ben saját büneik, hanem 1566-ban is vallási okok, nev. a reformátziótól idegenkedésök miatt: ez, az én nézetem szerint még kérdés alatt áll. Azt, amit az idézett ének és Beregszászi hirdet, római katolikus írónál felemlítve nem látom sehoh; ők csak 1566-diki gyolkoltatást emlegetik, mint ártatlan és nemes vértanui elvérzést s a reformátzióknak róvják fel azt bűnül; erről meg viszont a később kori protestáns írók hallgatnak. Nem lehetetlen tehát, hogy a papok legyilkoltatása Váradon, csak egyszer, nev. 1544-ben történt; de ezt a későbbi római katolikus írók tévedése vagy részrehajlása, a valódi ok egyenes elhallgatásával sőt elferdítésével 1566-ra tette.

Nagyon számosak az ily homályos és nehéz kérdések a mi egyháztörténelmünk s különösen reformátzióknak folyamán ! S szabad legyen egyuttal, de csak úgy, mellékesen azt kérdezni, hogy nem tanácsosabb, nem szükségesebb s üdvösebb lenne-e saját egyháztörténelmünknek s hazai egyházi életünknek más, de egyenesen reánk várakozó ügyén lendíteni inkább valamit és pedig mind egyes mind társulati erővel, mint hitfelekezetünk leglényegesebb aaptanait idő előtt és szükségtelenül gyakorlati téren feszegetni s ez által, meglehet, soha eléggé meg nem siratható átkos belviszályt idézni elő ?!

Szerkesztő.

Egyházi krónika.

Németország. Lisco és Sydow berlini predikátorok ügye. Ulich halála. Jezsuiták. A zsidóság hatalma. Petitzió állami javadalmasztatásért.

Már több hónappal ezelőtt történt, hogy Lisco, a berlini evang. predikátorok egyike, az unioegylet gyűlésén, művelt közönség előtt tudományos előadást tartott az apostoli hitformáról, vagyis ezen hitforma ellen. Állítá nev. a többek közt, hogy ebben legendszerű toldások vannak, mint pl. a poklokra szállás s a szentek egyessége; mondá azt is, hogy a lelkészek tetemes része nem hiszi már ezen hitforma tartalmát. Az előadás nyomtatásban is megjelent s az illető egyházi hatóság által botránkoztatónak találtatván, Lisco, Brückner general-superintendentens által formaszérent kihallgattatott, majd a brandenburgi konzisztorium által komolyan megfeddetett. Bűnül rovatott fel neki, hogy ellene nyilatkozott az apostoli hitformának, holott lelkészszé avatattása alkalmával, ünnepélyesen felfogadta az az iránti hűséget is; — egy tulzó kritikai iskola szellemében nagy határozottsággal hirdetett mint bizonyosokat, oly theologiai nézeteket, amelyek a tudomány által rendületlenül igazolva teljességgel nincsenek, s általában egész előadásával az egyházban nagy botránnyt okozott. Ennélfogva tudtára adatik, hogy az eféléktől ezentul tartózkodjék, mert különben lelkészi hivatalának letételére fog felszólíttatni. — Érdekes, hogy a konzisztoriumi ítéletben ki van mondva azon elv, amit különben maga Lisco is elfogadott, hogy a lelkész hivatalos és nem hivatalos tényei között ellenkezésnek lenni nem szabad. Lisco fellebezte az ítéletet. — Sydow öreg lelkész pedig azon nyilatkozata miatt került vád alá, mert azt állítá, hogy a Jézus semmi egyéb mint pusztá ember, Józsefnek és Máriának fija, ennélfogva természetesen, törvénytelen születési stb. E két berlini lelkész ügye a német prot. egyház keblében nagy érdekeltséget költött. Mindjárt kezdetben sok nyilatkozatok történtek a lelkészeknek mind ellene, mind mellette. — A legujabb időkben, a jenai theologiai fakultás is nyilatkozott Lisco mellett. Az ügy a felsőbb egyházi hatóságok által még eldöntve nincs. Feszülten várják az eredményt, amelyet annak idejében mi is fel fogunk említeni.

Ulich magdeburgi szabad községi lelkész, az ugynevezett freie Gemeinde féle ezelőtt 30 évvel megindult, de nem sokára eltörpült, radikál egyházi mozgalom fő-fő apostola, ezelőtt néhány héttel halt meg 74 éves korában s nagy pompával temettetett el. Beszédet tartott felette egyik volt tisztvársa Sachse, ki szabadközségi lelkészszége mellett szeszgyár tulajdonos, majd későbbben egy radikál népujság szerkesztője lett. A gyászbeszédben a többek közt ilyen tétel is fordult elő: „Ha az angyalok, kik az emberi hamvakat összeszedik, ujjai között megta-pogatják a mi barátunk hamvait, ezt fogják mondani: hamu ez is; vannak benne gyengeségek, de szenny és tisztátalanság nincs. — Erre azt jegyzi meg a reformirte Kirchenzeitung, hogy meglepő, ha az angyalok e beszédben nem csupán szóközi figuraként szerepelnek, mert hiszen a Freigemeindlerok „Gemeindebewusstsein“-jából az angyalok régen ki vannak már törölve.

A német birodalmi gyűléshez temérdek petízió ment a jezsuiták ellen és mellett. Némelyek csak kívánják, hogy tanárságra ne bocsáttassanak, mások, hogy formászerint és mindenestől kitiltassanak az egész német császárság területéről, miután ott nem szünek meg a német egység s általában a dolgok mostani rende ellen izgatni. A porosz kormány el is van határozva, legalább az oly jezsuitákat, kik nem német honfiak, mindenesetre kitiltani.

Hogy a zsidók mily hatalommal bírnak a németek között is, arra nézve egyik külföldi lap közelebbi száma a következő adatokat említi fel. Berlinben mint egy 27 ezer zsidó van, tehát a zsidóság az összes lakosságnak csak négy százalékát alkotja, mégis rendkívüli nagy befolyást gyakorolnak magára a berlini napi sajtóra is. Hogy mily kedvező anyagi helyzetben vannak, mutatja az, hogy míg 100 keresztyén figyermek közül csak 27, addig 100 zsidóból 57 látogat felsőbb tanintézeteket; a zsidó leányokra nézve még kedvezőbb a viszony, mert 100 közül 60, a keresztyéneknél pedig csak 16 látogat felsőbb tanintézeteket. Azon 358 berlini család közül, amelyek házi nevelőt s nevelőnőt tartanak, száznál több zsidó van. A zsidóknál a halva született gyermekek száma negyedrésznyi sincs Berlinben, mint a többi lakosoknál; színtezzen arány áll az öt első évben lévő gyermekek halálzására nézve is. Az egész német császárságban, ide értve már Elszaszt és Lothringent is 510,000 zsidó van, tehát a lakosok közül csak a nyolcvanadikat lehet zsidónak venni, mégis rendkívüli befolyást gyakorolnak, úgyhogy közelebb egyik zsidó író, már bizonyosan tuzással is, nem kételkedett így dicsekedni: „A német zsidóság oly erőteljesen és óriásilag működik az új kultúra s tudomány mezején, hogy a keresztyénség legnagyobb része, tudva és nem tudva, a modern zsidóság szelleme által vezetetik.“ — Bécsről, Pestről s általában magyar hazánk jó nagy részéről, ezt méginkább el lehetne mondani, s mellékesen kérdeni lehet, hogy azon kultúra amelylyel némelyek a magyar protestáns egyházi, vagy vallás-erkölcsi életet, ennek megújulása végett, öszhangzásba akarják hozni, nem jó részben hamis kultúra lenne-e? — Az imént emlegetett Sydow-nak igennagy tisztelője és elvtársa a berlini zsidó rabbi Geiger, amit a reformirte Kirchenzeitung kemény megrovással említi fel s ezt mondja végül: „és az naptól fogva Herodes és Pilátus jó barátok valának.“

Porosz Sziléziából egy oly kérvény nyújtatott az országgyűléshez, melyben azon kívánat van kifejezve, hogy az állam, az evangélikus egyház számára, örök időkre, visszavonhatlanul akként biztosítson szilárd javadalmaztatást, hogy az egyház ne legyen függésben, a keresztyénség elveitől folyvást távolodó államtól. A kérelem ez uttal még tüzetesen nem tárgyalatott. Ez ügyet felemlítők, annak bizonyosságul, hogy imé külföldön s oly protestáns egyház kebelében is, amely üldöztetést és megrabolatást nem szenvedett, él azon eszme, hogy az egyháznak minél biztosabb állami javadalmaztatása legyen, de emellett az autonomia folyvást sértetlenül fenálljon. — Hazánkban az állam a r. katholika egyházat dusan javadalmazza, a protestáns egyházat javaitól és jogaitól megfosztatni engedte; ámde azért nekünk mégis meg kellett érnünk, hogy saját körünkben ilyen modern szabadelvű igéket halljunk: nem kell felekezeti iskola, az iskola az államé, — nem kellene a pozitív államjogi alapok; a bécsi és linci békekötésekre hivatkozás haszonta-

lanság; — nem kell állami javadalmasztatás, a r. katolikus papi javak szekularizaltatását emlegetni pedig a honfui egyesség és békesseg nem engedi; végre nem kell semmiféle dogma, sőt nem kellene a leglényegebb felekezeti alaptanok sem!! Vajjon mi kellene tehát?

Franciaország. Egyházi társulatok évi gyűlése. A francia protestánsok között többrendbeli vallásos vagy egyházügyi egyletek léteznek. Van társulat a protestáns felekezeti népiskolaügy, az egyházi történetírás, a bibliaterjesztés, a pogányok közötti misszió, s olcsó vallásos nyomtatványok terjesztése végett stb. Az ily társulatok a közelebb mult ápril hóban tarták évi gyűléseiket. A missziótársulatnak a legközelebbi két évben 325,000 frank bevétele volt, amelyből 200,000-t külföldön gyűjtöttek. A kisebb vallásos nyomtatványokat terjesztő társulat, amellet, hogy különösen a háboru alatt nagyon erélyesen működött, 60,000 frank adósságot törlesztett le közelebb. Méltán dicsérik a németek is a francia protestánsok buzgóságát, hogy az említett társulatokat a rendkívüli hadi vész és nyomor miatt is elenyészni nem engedték. Megjegyzendő, hogy francia protestáns hitfeleink népessége jóval kisebb mint a mienk.

Olaszország. A protestánsok száma. Methodisták Rómában.

A legközelebbi népszámlálás alkalmával Riosi kis városban, melynek összes népessége 7000 lélek, 4000 ember vallotta magát evangélikusnak. Az egész Olaszországban a protestánsok számát, ide nem értve az idegeneket, már bizton teszik 50,000-re.

Rómában az amerikai methodisták 250,000 liráért vettek egy házat, hogy azt templommá, iskolává s lelkész lakká alakítsák át. Ez már a második methodista templom lesz Rómában.

Északamerika. A hollandiai és német reformátusok.

A hollandus ref. egyház a XVII-dik század közepén alakult Északamerikában. Jelenleg van 470 gyülekezet 500 lelkészszel 62,000 kommunikánssal. A német ref. egyház 1723-ban vette eredetét, amidőn, különösen Pfalzból tömeges kivándorlások történtek. Ezen egyháznak van jelenleg 1242. gyülekezete 101,894 kommunikánssal, 560 lelkészszel; van továbbá egy német szervezetű, Kálvinról nevezett virágzó gymnáziuma, tanító- és lelkészképző intézete; most pedig már egy nagyobbserű tudományos intézetet akar ezen egyház alapítani, kiválóan az egyházi érdekek előmozdítása végett. — Tehát ime, Északamerikában, szigorú felekezeti s az államtól merőben független tudományos intézetek!

Iskolaügyi krónika.

Németország. Az iskolafelügyeleti törvény hatása. Uj törvényterv Szászországban. Tanítói fizetések Kasselben.

Az annak idejében általunk is felemlített iskolafelügyeleti törvény ellen, noha az már formáserint szentesítve van, rendkívüli izgatások történnek és pedig nem csak a római katolikusok, hanem a protestánsok részéről is. Az országgyűléshez a törvény ellen beadott petíciók száma több ezerre megy. Hannoverában s másutt is számos protestáns lelkészek formáserint lemondottak az iskolafelügyeletről azon elvből, mert ők, csupán mint az egyház nem pedig mint az állam megbizottai akarnak fungálni, vagy más szóval: nem akarnák elösmerni az állam közvetlen felügyeleti jogát.

Szászországban egy uj népiskolai törvényterv van szönyegen, mely szerint a tankötelezettség mind fiukra, mind leányokra nézve 8 év; a fiukra nézve ezen felül még tovább képzési tanfolyam is lenne, hetenként egy pár órán. Határozottan ki van mondva, hogy az iskolák felekezeti jellemmel bírnak és hogy „az iskolaköteles gyermekek saját hitfelekezeti iskoláját tartoznak látogatni,“ minden oly helyen t. i. ahol ilyen iskola létezik; létezik pedig mindenütt ahol egy-egy felekezetből elegendő számu iskolás gyermekek vannak. Szászországban eddigelé is kitünő jó lábon állott a népnevelés s im ottan az állami és községi erővel állított iskolák is rendszerent felekezetiiek tartoznak lenni!

Kasselban a városi tanítói fizetések közelebb szabályoztattak. Az elemi tanítóké 350 tallér, de a szolgálati évekhez kötött rendszeres emeléssel egészen 800 tallérig. A reáliskolai igazgató 1300 - 1600 tallért kap. A többi tanárok fizetése különböző s 500—1100 tallérig emelkedik. Általában e város, az összes tanítói fizetéseket 10.000 tallérral emelte most feljebb.

Anglia. Az uj iskolaügyi törvény s a non conformisták.

A nonconformisták, vagy diszidensek s közülök különösen a presbyterianok, independensek és baptisták, Manchesterben egy hatalmas népgyűlést tartottak s kimondották, hogy megfeszített erővel oda fognak hatni és izgatni, hogy az uj iskolaügyi törvény módositassék. nev. hogy a vallástanítás teljesen különitessék el a többi oktatástól az állami vagy községi iskolákban. Angliában a diszidensek kisebbségben lévén, attól félnek, hogy a községi iskolákban mindenütt a hatalmas anglikánok vesznek erőt s az ő gyermekeik felekezeti jelleme veszélyeztetve van. A bajt tehát az által vélik megelőzhetőnek, ha a vallástanítás teljes tökéletesen elkülönitetik. Ámde igenhelyesen jegyzi meg egyik német folyóirat, miszerint nagy fogalomzavarban van ki azt hiszi, hogy ez által meg lenne előzve a baj és hogy atöbbi tantárgyak közül is némelyeket mint pl. történelmet és természettudományokat ne lehetne felekezeti szellemben s érdekekben tanítani.

Helvétzia. A zürichi népiskolák vallásos jelleme.

A közelebbi időkben a radikál kormány és pártja, oly iskolatügyi törvénytervet hozott létre Zürichben, mely szerint a népiskolák nem bírnának többé egyházi vagy határozott felekezeti jellemmel, hanem merőben humanisztikus állami vagy községi intézetek lennének. A terv elfogadása feletti végtanácskozás és döntő szavazás ápril 14-dikére volt tűzve. A pártok minden erejüket megfeszítették; de a nép nagy szavazattöbbséggel, mindenesről tökéletesen visszavetette a törvénytervet. A Bernben megjelenő *Kirchenfreund* című egyházi lap ápril 19-diki száma nagy örömmel közli ez eseményt s mondja a többek közt: „Ugy gondoljuk, hogy most már legalább egyideig nem jó kedve a kormánynak ahhoz hogy iskoláinkból a keresztyén hitvallást száműzze“, stb. stb. — Mi sem titkolhatjuk el az ily jelenségek feletti örömről, kivált ha elgondoljuk, hogy a mi szegény hazánk modern liberálisai mily iszonyu hadjáratot indítottak az iskolák felekezeti jelleme ellen s miként akarták szokott alaposáguk szerint azt hitetni el a magyar protestáns közönséggel, hogy a művelt protestáns külföldnek a felekezeti iskola immár nem kell!

K ü l ö n f é l é k .

Theologiai s bölcsészeti irodalom; iskolák, egyetemek stb. Németországban. — A mult 1871-dik évben, Németországban 1362 theologiai s 153 bölcsészeti mű jelent meg. 1870-ben amazok száma 1470, emezeké pedig 103 vólt. — Népiskola van jelenleg mintegy 60 ezer, hat millió tanulóval; teljes gymnasium 330, algymnasium 214, realgymnasium 64, reál- és felsőbb polgári iskola 483, polytechnikum 10, 360 tanárral s 4428 tanulóval; egyetem van 20, 1624 tanárral 15,557 tanulóval. A tanulók száma csak a berlini, lipcei és müncheni egyetemekben haladja meg az ezeret. — A berlini egyetemen, a legközelebbi téli félévben vólt 51 rendes, 2 tiszteletbeli tanár, 2 akadémiái tag, aki szinte tanított, 58 rendkívüli tanár, 63 privátdocens, 3 lector; összesen 179 tanár. — A strassburgi egyetemen, amely mint ilyen, e napokban nyitattott újból meg, 42 rendes és 20 rendkívüli tanár van s az állam pénztára 200,000 tallért fordít évenként ezen egyetem fentartására.

Egy református theologus Párisból, a Commune rémuralma idején, mult évi ápril 5-dikéről, így ír a többek közt a vallás jótékony hatásáról: „Egészen el vagyok merülve az új szövetségi szent könyvek francia fordításának javitgatásába. János mélységei és Pál magasztos fentszárnyalásai egészen elbájolnak és lekötnek. A jelen reám nézve irtózatoss és igen aljass ha a jövőre nézve van még némi reményem: annak alapjai azok, akik még szilárdul ragaszkodnak a józan elvekhez. . . . Mint a szélvész az élőfát, úgy csapkodja most az én hitemet az itt kitért dühöngés; de hitem gyökerei e vészben még mélyebbé és erősbébbé lesznek. P u h a , g y á v a k o r s z a k o k b a n

a kalvinizmus keménynek és lelketlennek látszik; az érzelges gőzeitől elkábulttak szeretnék megfosztani szilárdságától, azon ürügy alatt, hogy a jelenkor izlésére nézve élvezhetővé tegyék; — ámde a vész és vihar idején, mily erős ez a kálvinizmus, mily szilárd egész alkotmányában s mennyire nem tágit legkisebbet sem a maga eresztékeiben! — stb. stb. Ezt mondhatjuk különben nemcsak a kálvinizmusról, hanem minden igaz evangéliumi keresztyén hitről és jellemről.

Mármaros-szigeti ref. lelkész Szarka József hivatalos levele, a tiszántuli ref. egyházkerület püspökéhez a m -szigeti ref. egyházat is nagy csapással sújtott legközelebbi — május 3-diki tüzvészről, melynek tartalmát mi is ajánljuk tisztelt olvasóink figyelmébe és munkás szeretetébe :

Főtiszteletű Püspök ur!

Mély megilletődéssel irom hivatalos levelemet, bús aggodalomban leverő helyzetben érezve az isteni gondviselés nehéz próbáltatását és súlyos látogatását a végmegye különböző nemzetiségű, nyelvű népei közé ékelt protestáns evangéliumi reformált anyaegyházunkon. 1859-ik évi augusztus 10-ke éjjelén támadt nagy tüzvész — okozta roppant veszteségünk még helyre sem hozható, s már újból romok felett kell fájó könyeket hullatnunk, és küzdenünk azon gonddal, hogyan lehessen a még folyamatban levő templomi befőlszerelés — a falak külső vakolása — megszelése munkálatát, újabban vallott káraink helyrehozásával kapcsolatosan teljesíteni, mikor csak nem minden lehető segélyforrást igénybe vettünk, a nemesen érző szivek áldozatkészségét megkisértettük, a jóakaratot tetté érleltük, a buzgóságot erős tevékenységre fokoztuk!

Mily jólesett már egyházunk virágoztatására vonatkozó működésünk eredményét újtemplomunk használatánál szemlélni; mily édes reménnyel nézünk már a derültebb jövő elébe azon boldogító hittel, hogy Isten, aki nyire segített, még arra is segitend, hogy munkánk célpontra juttatásában szerencsés véget érhetünk.

Állandó szószék — ülőpadok — orgona és sz. asztal készíttetése foglalkoztatott épen bennünket, midőn a f. 1872-ik évi május 3-ik éjszakájának 11 órájaker kitört borzasztó tűz, a város legszebb részén, a piaci téren fekvő díszes köz- és magán-épületein rettenetes pusztítással végig száguldvá, újtemplomunk tornya fedélzetére is rácsapta a kavargó szél az égő tüzes üszköt, s a mentésben kifejtett minden erőly daczára is, beégett faszindely-fedélzetű tornyunk, s a bensejében létező főszerelvények s egyéb anyagkészletek nehányperc alatt rom és hamuvá lőnek.

A rakoncátlan tüzelem rommaradványai a r. kath. és román gkath. egyházak tornyai — templomai — harangjai és órája is; a kegyesrendi szép ház és iskola, a négyszögű vármegyeház, városház, több mint 80 izletes csinnal épült ház és számos mellék épületek, s meg az öregápolda s kóroda.

Reformált egyházunk vesztesége, mely szakértők által becsü szerint fölvétetett, most már tisztán tudva áll előttünk, s tájékozásul közölhető; ugymint:

1. az ideiglenes toronytetőzet becsértéke

a. é.
450 frt

2. toronybeli tölgyfa haranglábak és állványok, egy magyarnemzeti nagy zászló, óragépezeti fölszerelt szoba a torony földszinti hensejében lerakott épületi fa anyagok, nagyobb és kisebb csigakötelek, a templom leendő vakolásához készített különféle fafigurák, 12 szakasz lépcsőzettel együtt	2000	frt
3. egy 24 mázsás harang elolvadási vesztesége, a koronai szerelvénnyel együtt	2480	frt
4. egy 11 mázsás kisebb haragnál vallott kár	500	frt
5. a 710. számú papiház fedélzetében a mentés alkalmávali károsodás	60	frt
6. a 709. számú énekvezéri — leánytanítóilak és leányiskola fedélzetének az emésztő tűz tovább harapódzása meggátlása végett majd nem egészen történt leverésében veszteség	170	frt
7. a templom, toronyoldala felőli cserépszindelyü fedélzetébeni kár és megmentési költség	160	frt
Együtt véve tesz a becsü szerénti kár	5820	frt.

Rendes állapotban levő egyházi épületeink a pesti biztosító intézetnél 2740 frtig vannak biztosítva; torony- és templom pedig, mivel folyvást építés alatt állanak, határozott biztosításra nem vétethetett föl.

Nagytiszeletű Batizi András esperes ur ezen ügyben már hivatalosan értesítetett egyházam nevében általam.

Főtiszteletű Püspök ur! kegyes pártfogó urunk! Egyházunkat oly szivindítólag súlytott e szomorú eseményt, méltóztassék segélyre fölhívó s buzdító főpásztori szavai kiséretében úgy főtiszteletű egyházkerületünk kormányával, mint annak egyes egyházmegyei hatóságaival közölni, ecsetelve a leverő csapást, mely helyi viszonyainkat tekintőleg oly nagymérvű! Szigeti egyházunk az édes magyarhon e szélső határvonalán századoktól fogva a protestántizmus hatalmas védbátyája, tanodájával kapcsolatosan a magyarnemzetiség világitó tornya, a mivelődés és értelmiség éltető és lüktető ere, gyermekeinek a honszerelem melegében gyöngéd ápolgatással növelő kedves jó anyja.

Mi arra vagyunk a szenvedett újabb csapás után ismét hivatva, hogy még inkább szorgalmatoskodjunk — fölbolygatott s elrendezett munkamenetéből kiforgatott hangyacsoporthként — az Isten háza építésében, a romok helyrehozásában, és mindazokban, melyek megfélemlített hiveinkbe a bátorság, kitartás, vallásos buzgalom, áldozatkészség és erő lelkét lehellik. Egyik kezünkkel a veszteség miatt hulló könnyeinket letöröljük, a másikkal Isten nevében dologhoz látunk, előttünk tartván a próféta amaz intelmi szózatát: „légy bátor és erős, kezdj hozzája, semmit ne félj; mert az Ur a te Istened veled leszen, és el sem hágy téged, miglen az Ur házának minden munkája befejeztetik.“

Esedezem e levél tartalmát a prot. e. és iskolai Figyelmezőben nagyobb érdeklődés végett közzétetni.

Magamat és károsult egyházamat atyai kegyességésébe ajánlva maradok M-Szigeten, május 21-én 1872. Főtiszteletű Püspök urnak alázatos szolgálja

Szarka József,
a m.-szigeti ref. egyh. lelkipásztora.

Könyvismertetés.

Biblia azaz Szent Írás, Ó és Új testamentom. Az eredetiből, héber aram és görögből fordította Kámory Sámuel. A fordítónak elidegeníthetlen és elévülhetetlen tulajdona. Pesten Hornyanszky Viktor betüivel 1870. Nagy nyolcad. Ó szö. v. 724; Új szö. v. 243 lap. Ára 10, 5 és 2 frt.

Cimzett biblia fordítás ez előtt két évvel hagyta el a sajtót, s lön átadva a magyar olvasó közönségnek.

Eltekintve egyelőre a fordítás lehető hibái s előnyeitől, tisztelettel kell megemlékeznünk a férfuról, ki e nagy munkára vállalkozott. Őskornak ős művét, írva amienktől teljesen idegen viszonyok közt, idegen, kihalt nyelven, egy s mégis anyi különböző szempontból: újra átélni, és ugy szólaltatni meg, mintha a biblia írók a mi nyelvünkön gondolkoztak s irtak volna, nem csekély feladat.

Igaz, hogy a biblia nem elszigetelten, hozzá férhetlenül áll, mint valami Memnon szobor. Sőt alig van az emberi szellemnek hozzá fogható műve, mely régiségével, jog folytonosságával versenyezhetne. Napjainkig minden század, majd minden tized produkált a bibliára vonatkozó irodalmi művet, mint egy élőfa, melynek gyűrűi évről-évre szaporodnak úgy áll előttünk ma a bibliai irodalom, egy ember által alig belátható terjedelmében.

Vannak hát segéd eszközeink a biblia megértésére.

Hazai nyelvünk se megvetendő munkásságot fejtett ki a biblia terén. Bármily kis mértékben foglalkozik is napjainkban a magyar irodalom a bibliával s ennek rokon dolgaival, de a multból, a reformáció után következő időkből oly nemes munkákat örököltünk, melyek a fordítást sok tekintetben megkönnyítik. Egy nemzetnek csak egyszer lehet biblia nyelvet adni, mond Bunsen bibliai-művében. Nem állítom hogy a miénk nem hagy fen kívánni valót: de végre is van, s ez az új fordításnak lényeges segéd-eszköze.

S imé ha ezeket a biblia fordító szeme előtt tartja, oly tág tért talál munkássága előtt, oly sok apróságra kell kiterjeszteni figyelmét: hogy épen e munkára illik rá a latin példabeszéd jam voluisse sat est.

Egy ember életnek a bibliára irányzott munkásságát, a merészséget: visszaadni azt a jelenkor gyermekeinek nyelvezetén, két absolut ok igazolja hazánkban:

Az egyik a bibliai ismeretek mai állása, másik a magyar nyelv szinte korszak alkotó fejlődése: mindkettő létező biblia fordításaink óta.

I.

Bármennyire haladt is köz és nyilvános életünk Magyarországon mindazon dolog lábbal tiprásában, mely a vallás gondolatával közel s távolabbi összeköttetésben van, egyet a bibliát minden párt, régiségeért-é? — müalkotásaért-é? vagy belső vallásosságból: tiszteletben tartja. Ama

bibliának nem is célja, hogy pártok sibilétjéül szolgáljon. Menj be a te titkos kamrádba s ott olvasd azt, mondhatnók a biblia íróval.

A biblia hatását mérlegelni akarva tégy különbséget a társadalom felszine és a nép belső élete közt. Az anyagiak után féktelen szédelés, divat s ehhez hasonlók teremtenek napi kérdéseket, amik mögött vissza kell vonulniok — lehet rövid időre — a belső szükségleteknek erkölcsnek, vallásnak. Ki ne ismerné a francia forradalom rombolásait a vallás szentélyében? Azt vélnök, hogy a fának gyökerére vettetett a fejsze, s a vallás boldogító fáját kidönté a nemzet kebléből. Chateaubriand „Genie du Christianisme“ jára megváltozott a tájkép. A vallásért való rajongás felébredt. A templomok újra keresztyén néppel teltek be, s mint idezett könyv előbeszédje mondja: I. Napoleon, bukásakor vallotta meg, hogy minden mű között a Genie du Christ. ártott legtöbbet hatalmának.

Szolgáljon a történet tanúsága sokaknak közülünk vigasztalásul, magyar társadalmunk mai napjaiban.

A biblia tulajdonképi értéke nem régiségében, sem mű alkotásában, de abban áll, hogy lélekből lélekhez szól, s azon érzelmek és gondolatoknak ad szavakat, melyek fölött a magány óráiban, a fájdalomak, a megpróbáltatások nemes Aspiratiok közt mindanyian ábrándoztunk. Onnan csörgedez a lélek itala, hogy a költő Tompával szóljak. Az, hogy a biblia régi kornak, idegen viszonyok közt idegen nyelven irt, s bizonyos műgonddal előállt műve: nem anyira növeli értékét, sőt a jelenkor köznépére nézve épen gát a teljes élvezésben.

Az eredeti nyelven olvasó sincs kivéve többféle zavart okozó, s a gondolat teljes megértését gátló dologtól. Vegyük csak a mindenki által könnyen érthető társadalmi szükségletek különbségét. Akárhány bibliai kifejezésre fogunk akadni, mely sehogy se lesz illeszthető mai társadalmi viszonyaink keretébe. Sőt magát a kérdéses kifejezést is úgy kell előbb felderíteni több kevesebb e tárgy és kifejezésre vonatkozható más bibliai helyből. Egészen viszás helyzet. Ahelyett, hogy a szavak és kifejezésekből reményelhetnők a gondolat teljes értelmét, előbb a kifejezni szándékolt gondolat rokon kifejezésért kell összevetnünk, s csak így jöhetünk tisztára egyes szókkal, kifejezésekkel. Innen van a biblia magyarázásnak sokszor tapasztalható ingadozása, az egymást keresztező gondolatok, vélemények, dogmáknak zürzavara az egy biblia nevében.

Azonban ez még a legkisebb baj az eredeti nyelven olvasóra. Sokkal nagyobb baj az, mikor a bibliai szavak, kifejezések helyessége fölött támadt kéte'y folytán elkerülhetlenül azon utra van kényszerítve, hogy értelmetlen szövegből érthetőt csináljon. Sok ok hatott össze, hogy e kéte'y teljesen jogosult legyen. Első mindenesetre a szöveg alaki érthetlensége. Ez érthetlenség, melyet az eredeti szó kétségkívül nem szándékolt, külső okok befolyása által jöhetett létre. Gondoljuk meg csak azt, hogy amaz ős időben minő tökéletlen eszközökkel történt az írás mestersege. Csizolt kódarab, fakéreg, falevél, papyrus sbt. kepezték az írás substratumát. Már most vegyük gondolóra az anyagnak a pusztá időjárás és használás folytán történt romlását, melylyel együtt járt a rajta levő betűk romlása is, s előttünk áll az első ok, miért kereszók hasztalan ma, bár melyik biblia könyvnek eredeti kéziratát. Csupán másolás, s pedig gyakori egymást követő másolás által lehetett megőrizni azokat. Ki valaha életében másolt, érteni fogja az avval járó tévedéseket. Hasonhang-

zásu szavak kicserélése; ugyanazon szó duplázása, közel egymáshoz kétszer előforduló egy-szó közt álló egész mondat részek, vagy kihagyása, vagy ismétlése, rokon betűknek — melyre az ó szöv. négyyszög írás rendkívül alkalmas — felváltása, oldal jegyzeteknek a szövegbe bevitele; az olvashatlan, vagy nehezen érthető szavaknak taláalomra kiigazítása; s több ehhez hasonlók fordulhatnak elő a leggondosabb másolásnál is. Az ó szövetség eredetileg pusztán mással hangzókkal s a szavakat egymás folytatában összeragasztva irván: bebizonyítható tény, hogy a Maszoreták nem mindenütt találták el a helyes szó-elválasztást, s nem helyesen pontkírtok, hogy csak egy példára a jahve (jehova) szóra hivatkozzam. Vegyük még ehhez a szándékolt hamisítást is, mely kivált az új szövetség iratai körül, a különböző pártállású egyének érdekében állt, s felfoghatóvá válik a variánsok özöne. Ehez járul még azon természetes tünemény, hogy a későbbi másolások, többé nem az eredeti szöveg után, de ennek másolatai után jöven létre, diametralis alakban növekedtek az elérések az eredeti szövegtől. — Sokan azzal panaszkodnak — írja Bunsen — hogy a történeti ítézet bizonytalanná tette a biblia szövegét, holott úgy áll a dolog, hogy zavart, bizonytalan, több mint 30,000 eltérő olvasási móddal terhelt szöveget talált, s csaknem teljesen kitisztázta azt, s megnyugtató világossággal került ki kezei alól.

Eredeti nyelven olvasót és fordítót a variánsok, és különböző olvasási módok zavarának tömkelegéből — mindenki beláthatja — hogy csak ez egyszerű út vezethet ki. Először a lehető legrégebb Kodexek, másodsor az ő fordítások, harmadszor régi írók (ó szöv. talmud iskolák, masoretak; új szöv. görög egyház atyák) ide vonatkozó iratainak szigorú megfigyelése, tanulmánya. Ez uton remélhető az aránylag legrégebb és leghűbb eredeti szöveg előállítására úgy az ó mint az új szövetségre nézve. Semmi se állt útjában, hogy a reformáció, s az erre következett bibliafordító korszakban, észre ne vegyék ez egyszerű utat biblia fordítóink. És ha még se haladtak rajta, bizonyosan nem a jó akaraton, és szorgalmon mult, hanem valami egyébben. E más valami: a bármennyire egyszerűnek látszó eljárási mód rendkívüli nehézsége. Több mint ezeröt száz évnek irodalmi munkásságát kellett először tanulmányozni; az egyes darabok fölött kritikai eljárást gyakorolni, s így a válrokonság szerint bizonyos csoportokat felfedezni. E csoportok körül lebegő irodalmi termékeket kellett mindenek előtt tisztázni, rendezni, és sokszor mily kinnal, fáradsággal önfeláldozással. —

Előttünk fekszik egy csak a mult évben kijött könyv, mely az ó szövetség legrégebb latin fordításának variánsait, s ezek körében a leg-hitelesebb latin szöveg alakját nyomozza a virceburgi palimpsestek után.*) Egy ily munka anyi gyakorlottságot, anyi önmegtágadást, egy élet munkásságot követel, amely mellett hazánkban a reformáció 4-ik századában éh halál, s ez nem a legrosszabb: gúny, kinevetés érhetné a munkást.

Az eredeti szöveg megállapítására vezető egyszerű út, imé ily nehéz küzdelmekkel van összekötve! Ismeretesek a Genialis Luthernek a biblia egyes könyvei felett mondott aperçu-i. Mikor ő a Héberrekhez irt

*) Par palimpsestorum virceburgensium. Antiquissimae veteris test. versionis latinae fragmenta. E Codd. rescriptis eruit, edidit explicavit Ernestus Ranke. Vindobonae 1871. Sumpt. Guil. Braumüller. Gyönyörű kiállítás.

levél fölött úgy nyilatkozik, hogy van benne Isteni, de keverve, sárral, polyvával, mikor a Jakab-féle levelét „szalma levélnek“ mondja: e trivialis kifejezésekkel ép anyira elárulta helyes érzékét, mint tehetlenségét a tiszta igazság kimutatásában.

Reformátoraink, s 16-ik századbeli biblia fordóink utjában azonban nem csak az említett-rajok nézve meglábolhatlan akadály feküdt. A 16-dik század óta két nevezetes tényező munkált oda, hogy a bibliát jobban megértsük, jobban visszaadhassuk mint ezt dicső atyáink a reformátorok, s a biblia fordítók tették. Azóta lehet szó az ó és új szövetség nyelveinek tiszta tudományos kezeléséről. A 16-dik században a legjobb nyelvismertők is csak tapogattak a zsidó nyelv egyes szavainak értelme körül. Azóta a zsidó nyelv, mint a sémi nyelvek egyik ága van feldolgozva, s a rokon arab, syr nyelvek hozzájárulása által erőben, gazdaságban, az apróbb nuanceok kiszínezésében is szigorú nyelvtani szabályok szerint halad előre.

A másik, melyre nézve előnyben vagyunk a 16-ik század fölött, az úgy nevezett régiség tannak tudományos feldolgozása. Míg a 16-ik században a zsidó népről, Egyipt és Babilonról, alig tudtunk valamit, mit nem a biblia nyújtott volna: ma a hieroglifek, Babilon és Ninive ék-iratainak olvasása után oly történeti dolgok állnak előttünk, melyekről reformátoraink csak nem is álmodhatnak. — Ma már világtörténeti régiségtannal birunk, mely a történeti fejlődés egysége mellett, tudományos módszerrel, kronológiával bír, s okos törvényeken alapszik. E régiségtan világával az ó szövetség egész népe, valamint iratainak egyes kifejezései sokkal körvonalozottabb alakot, határozott értelmet nyernek.

Mіндеzen dolgok után elég világosan áll egy új biblia fordítás szükségére. Áll ez nem csupán a magyar de a nála mindenestre kitünőbb német, francia, angol protestáns fordításokra is.

Mit a lassu lépésű tudomány évtizedek munkája után megérlel, népszerűvé tenni az emberiség közhasználatára bocsátani, kötelesség. E kölcsönhatásban áll a tudomány becse, ebben a felvilágosodás, a műveltség előhaladásának titka.

Azonban miként bevégzett tudományról nem lehet szó, ép úgy nem bevégzett biblia tudományról. Tévedés lenne azt gondolni, mintha a biblia tudományok elérvén a fejlődés ne továbbját, pusztán az lenne a feladat, hogy a megállapított szöveget megértsük, s lefordítsuk egyszer mindenkorra. Mint minden emberi dologban, a bibliai tanulmányokban is tapasztalható a két szélsőség: a maradiaké kik, a semmi érv által meg nem mozdítható közhitre támaszkodva a meggyőződés utját zárják el, és azoké kik subjektív hitök vonzásával felforgatnak minden létezőt — egy ideálért; látni vélnek a születés és halál titkába, s oly világot teremtenek — ha teremtenek — káprázó szemeink előtt, melynek egyaránt hiányzik logikája. Hengstenberg írás magyarázata ép oly kevésbé érdemli meg a ráfordított roppant apparaturt, mint amennyire nem közönség elé való volna, például Hitzig példabeszédes könyve. — Nem a szélsőségekből akarom bírálni Kámory fordítását. De igen is azon Új-Szövetségi szöveg itészeti irány alapján, melynek hősei Lachman és Tischendorf. — Az új szövetség egész terjedelmében rendszeres kritikai eljárás ment át, mely eljárás végeredményének egyes pontjain lehet hibás, tökéletlen, s ép azért nem végtékintély: de az eljárás vezér principiumai megingathatlanok.

Az ó szövetség sincs bár hijával kritikus művelőknek, de e tárgyban a Marzoreta-féle szöveg megalapítása óta rendszeres, átható s az egész könyvet szem előtt tartó-itészeti eljárás még nem történt, ha csak Merx által tett kezdeményezést nem akarom olybá tekinteni. Az „Archiv für die wissenschaftliche Erforschung des Alten Testaments“ folyó irat eddig is oly becses adatokat hozott felszínre, a tudományos józansággal anyira a részletekig ható mélységet párosított, mely teljes mértékben felhívja a biblia fordító figyelmét.

Ami már Kámory ur fordítását, s először is ennek új szövetségi részét illeti: az egyes könyveket azon sorban adja, mint az a betett szövegben, és Károlyinknál is található. — Elöl a négy evangelium, utána az apostolok cselekedetei, ezután Pál levelei, a katolikus levelek — s végül a jelenések könyve. Pusztán az evangeliumok címezésében tér el Károlyitól, nevezvén azokat Máté Márk — stb. szerinti evangeliumnak, és még egyben: levél a zsidókhöz címet adván a προς Ἰβραῖτους című darabnak, melyet a Károlyi fordítás a Páli levelekhez számít.

Nem akarom ezuttal kutatni melyik helyesebb rendezés az é mely a textus receptusban áll, Lutheré é, ki a zsidókhöz irt levelét, és Jakab levelét a Péteri és Jánosi levelek után sorolja; vagy például Tischendorfnek a Sinai Codex nyomán készített (1865.) kiadása, melyben a négy evangelium után Pálnak az egyházakhoz irt levelei jönnek, melyeket a zsidókhöz irt levél, Timotheus két, Titus és Filemon egy-egy levele; apostolok cselekedetei, Jakab, Péter, János, Judás levelei, s a jelenések követnek. A könyvek sorrendjének megállapításában az itészet által adott érveken túl; más is lehet elhatározó befolyással a fordító meggyőződésére; s épen azért e pontnál pusztán a főntebb jelzett, az evangeliomok és zsidókhöz irt levél ismerésére reflektálok, s rólok méltánylással emlékszem meg.

Ami pedig az egyes könyveket illeti, célszerűbbnek látom a tüzetes bírálathoz kedvéért csak néhányra szorítkozni. Mint már fentebb is említém az új szövetség körén belül a fordító egységes objectiv bibliai tanulmányt bir háta mögött, s így fordításának is inkább kereshetjük az egyöntetűséget, mint például az ó szövetségben. — Amenyire sikerül az egyik darab — anyira kell sikerülni — a másodiknak valamenyinek. Nem is anyiféle a genre, mint az ó szövetségben; s végül egy darab ismertetéséhez nekem több időm — szerkesztő urnak több tere jut. — Egyelőre még csak anyit jegyzek meg, hogy Kámory fordításának nyelvezetéről külön fejezetben ohajtván szólni, itt csak anyiban törődöm a kifejezési módokkal, menyiben az értelem visszaadására elégségesek — vagy helytelenek.

A zsidókhöz irt levél első részének négy első verse szabályszerűen képezett körmondásból áll, s Kámory fordításában így hangzik: 1. Miután az Isten sok ízben és sokféleképen beszélt vala egykor őseinkhez a prófétákban, ez utolsó időben Fiuban beszélt hozzánk. 2. Kit mindennek örökösévé tett, ki által e világot is teremtette. 3. Ki, minthogy dicsőségének visszafenylődése, és lényének képmása s fentartja hatalom szavával a mindenséget, miután magától végezte büneink tisztítását, a méltóság jobbára ült a magosságban. 4. És annál méltóságosabbá lett az angyaloknál, menyivel kitünőbb névben részesült azoknál.

Károlyinál így hangzik:

1. Minekutánna az Isten sok rendben és sokképen szólott volna régen az Atyáknak a Proféták által ez utolsó időkben szólott nekünk az ő fia által. 2. Kit tett mindeneknek örökösévé, ki által e világot is teremtetted. 3. Ki mivelhogy a dicsőségnek fényessége és annak személyének kimetszett bélyege, és mindeneket táplál amaz ő hatalmas beszédével; ami bűneinkből ő maga által megtisztítatván, ama magosságos méltóság-nak jobbára ült. 4. Anyival méltóságosabbá lett az Angyaloknál, menyivel méltóságosabb nevet vett azoknál.

Az első futólagos tekintet a két fordításra meggyőz bennünket arról, hogy Kámory fordításában nagyobb egység van szemben Károlyiéval, ki az eredeti szöveg periodusát több apró mondatra, s így külön álló értelemre szagatja. — A második mi szembe ötlök a Károlyi-féle körülíró: „annak személyének kimetszett bélyege” féle élettelen kifejezés helyett, Kámorinak mindenesetre jobb „lényének képinása” fordítása. — Mindkettő olyan dolog, mely hadd lelje itt méltánylását. Kámory fordításában általában látszik a törekvés a szöveg-hűsége, s arra, hogy az eredetinek nehezebb fogalmait is érthető, lehetőleg rövid alakban adja vissza. Károlynak nem csak idézett körülíró kifejezését cseréli fel jobbal, hanem sok mást, minthogy közel fekszik a példa hivatkozom Zsid. 1 : 7. versre, hol a Károlyi „lelki állatok”-ját röviden „szelek”-el fordítja.

Vissza térve azonban az idézett négy versre a közkézen forgó ugynevezett textus receptus, és a szöveg-ítészeten keresztül ment görög szöveg közt, feltűnő különbség van. — Ez első példánál nem akarok kimélni tért és fáradságot, hogy a szöveg-ítészeten kevésbé avatott t. olvasóim előtt érthetővé tegyem a mondott különbségek okát, s tüzetesen kimutassam a javított szöveg érdemét.

Jelentéktelen, de a hűség kedvéért még is kiigazított az első vers e kifejezése: ἐπ' ἐσχάτων των ημερων τουτων-ja. Az ugynevezett k ü l b i z o n y i t é k o k, vagyis az ujszövetség legrégeb ismert kéziratai ἐσχάτων helyett: ἐσχάτου-t írnak. Az értelemre, és így fordításra nézve is nincs érzékelhető különbség, s ha a szörszálhasgatásig mennénk is, az a javított szöveg javára történhetnék, inkább beszélvén napok végéről, mint napok végeiről.

De mégis van egy észrevételem Kámory idézett hely fordítására. Károlyi a kérdéses kifejezést: „ez utolsó időkben”-nel Kámory: „ez utolsó időben” — fordítja. — Nem a szöveg ítéset alapján teszem ez észrevételet, hanem magyarságáért. Nem is azért, mintha nem tartanám megengedhetőnek a szabad fordítást, megengedhető igen csakhogy soha se történjék a szabatosság rovására. Így magyarban beszélünk: utolsó látogatás, utolsó-vásár, sőt utolsó óráról is. De ha utolsó időt hallunk emliteni soha se arra az időre gondolunk, melyben valaki beszél másokhoz, bár menyire előtte álljon is a mutató névmás e z: hanem arra amit a német jüngste Zeit-tal fejez ki. Erre pedig — legalább e helyen. épen nem gondolt a zsidókhoz írt levél szerzője. Lám Csipkésnek jobb nyelvérzéke volt e helyet, ez utolsó napokban-nal fordítja; vagy hogy még hűbbek maradjunk az eredeti szöveghez miért nem fordíthatnánk így: e' napok végén stb. ami Kámory jól érzékelt „egykor”-jának igen jól megfelel.

Második eltérés a textus receptus és az ítésetileg javított szöveg közt a 2-ik vers e szavainál van: δι' οὗ καὶ τοὺς αἰῶνας ἐποίησεν. A külbizonyítékok, így nevezetesen a Sinai Kodex, továbbá az A, B, D, E, Kodexek

nyomán καὶ ἐποίησεν τοὺς αἰῶνας áll. Értelmileg a két olvasás mód közt ott van a különbség, hogy a textus receptus az αἰῶνας-ra a javított szöveg ἐποίησεν-re teszi a nyomatékot. Az utóbbi mellett nem csak a külbizonyítékok állnak, de a vers első felével való össze függés és a stylus. Magyarul tehát ez lenne a hű fordítás: kit mindennek örökösévé tett, ki által teremtette a világot is.

Fájlalom, hogy Kámory nem vette észre a különbséget, s hogy megmaradt a Károlyi által is követett textus receptusnál.

Harmadik eltérés a harmadik vers azon pontján van, mely a text. recept. ban így hangzik: δι' ἑαυτοῦ καθαρῖσμον ποιησάμενος τῶν ἀμαρτιῶν ἡμῶν. E kifejezésre nézve több féle Variáns van magában az új szövé. régi kéz-irataiban is. — Legbizonyosabb azonban a sinai kodex a vatikáni kodex nyomán, mihez meg a B. kodex is járul, hogy a δι' ἑαυτοῦ — az eredetiből teljesen hiányzott. Épen e jogon kételkedünk a ἡμῶν — eredetisége fölött. — Mind kettő későbbi glossa lehetett; az első azért, hogy már itt ki legyen fejezve, hogy a keresztyénség főpapja nem barmokkal áldozik, hanem δι' ἑαυτοῦ: önmagát áldozza. A másik egy aggódó másoló glossája, nehogy úgy találja valaki érteni, hogy az Isten fijának saját bűneit kellene tisztítani. — A latin vulgáta is a javított szöveg mellett bizonyít.

Kámory fordításában tehát e 3-dik versre nézve ez észrevételeim vannak. 1. Vissza fenylődése helyett jöhetne a rövidebb visszfénye. 2. „Miután magától végezte bűneink tisztítását“ helyett: m i u t á n b ü n ö k t i s z t i t á s á n m u n k á l t, az eredetihez mindenesetre hübb kifejezést kellene tenni. 3. E vers utolján a Károlyi magosságos-méltóság elválasztását mint egyedül jót -- teljesen méltánylom.

Lássunk ezentul még több példát a zsidókhöz irt levélből Kámory fordítására nézve.

Az első rész 5-től végeig terjedő verseit használhatóbbnak tartom Károlyiénál akár az eredeti szöveg, akár magyarsága szempontjából. — Megjegyzést csupán a 8-ik vers e kifejezésére tesztek: „Országod jogara igazság jogara.“ Ugy a megigazitott szöveg nyomán mint a magyar nép nyelv érdekéből van okom ezt tenni. S helyesebbnek vélem: királyságod pálcája — igazság pálcája, — kitételt mit Károlyi követ.

A második rész első versében van egy szó, a text. recept. παραρρομεν-je, melyet a megigazitott szöveg παραρρωμεν-el ad. Károlyi így fordítja e l f e l e d k e z z ü n k. Kámory jobb visszaadásután törekszik, s így fordít: hogy valamiképp e l n e e s s ü n k tőle. Imé ha Kámory saját kifejezése szerint j o b b n a k h a l l o t t angol fordítást (we should let them slip, vagy akár a francia: que nous ne les laissons écouler) figyelembe veszi, bizonyosan jobban fordít, a nélkül hogy a Csipkés féle „el ne folyunk“ kifejezéshez kellene szószerint ragaszkodni.

A második rész második versében, ha a szabadabb „szeghetlen“ fordítást megengedhetnők is, nem találja e Kámory ur, hogy „minden — mellőzés igazságos büntetést vont maga után“ helyett: elvette illő j u t a l m á t, ép oly jó, hűség tekintetében pedig mindenesetre jobb kifejezés lett volna?

A harmadik vers második felének értelmét Kámory jól fogja fel. Látszik, hogy felismerte a döntő szöveg becsét s a halvány Károlyi-féle „nekünk megerősített“ helyett az ἐβεβαιωθη-nek igazabb értelmet ad. Nem állhatom meg azonban, hogy itt is meg ne igazítsam a nem magya-

ros kifejezést, melyre fájdalom ezrével találjuk a példát Kámorynál: amely tudniillik eleintén az Ur által hirdettetve, azok által, a kik hallották, reánk szállt hitelességgel. A határozó nem követi, hanem megelőzi az ígét. Jobb az értelem: hitelességgel szállt reánk; ha már épen e szavakat akarnók is megtartani.

Második rész 4-dik verstől 7-ig értelem tekintetében teljesen használható Kámory fordítása. A 7-ik versnél azért álltam meg, hogy elismerésemet fejezzem ki merész pozitív kritikájáért, hogy a textus receptus e sorát και κατστησας αυτον επι τα εργα των χειρων σου; dacára, hogy sok külbizonyíték mellette szól, teljesen kihagyja. — A külbizonyítékok egy jó része, továbbá a zsidókhöz irt levél szerzőjének további érvelése meggyőző erővel birnak, hogy az idézett hely eredetileg nem áll a szövegben.

A 7-ik verstől e rész végeig a szöveg felfogása korrekt. A 14-dik vers e szavai: minthogy tehát agyermekek test és vér részesei, (jav. szöveg: vér és test részesei) részeseők ő is lett, hogy azt stb. nem eléggé érthetők. Hiányozván a magyarban a genus, ovakodva kell eljárni az ilyen kifejezéseknél részeseők ő is lett, mert nem lesz elég világos a szöveg: ki és minnek lesz vagy lett részese. Ismétlem, hogy ez egy, könnyen igazítható hibát kivéve, az értelem jobb mint például Károlyi fordításunké.

A harmadik rész szintén a szöveg itészet gondos szem előtt tartása mellett készült. Így az első versben a külbizonyítékok alapján a Kriszton szót kihagyja; a 9-ik versben helyesen ου επιπρασαν οι πατερες υμων εν δοκιμασια-t olvas s fordít, eltérőleg a textus receptustól. De azért még sem mondhatom a fordítást helyesnek rosz magyarsága miatt: „Hol megkísértének engem atyáitok megkísérlőleg. Vagy ne tegyük ki — a magyarul körülírás nélkül bajosan visszadható eredeti εν δοκιμασια-t, vagy ha ki tesszük magyaros szófűzessel éljünk, s ne is ily rendkívül modern szóképzéssel: megkísérlőleg.

E rész harmadik versében „ki hű annak“ helyett a magyar: ki hű ahoz-t; 6-ik versében „dicsekményt a remény felől“: a remény dicsekvését mondaná. A 14-ik versben olvasható „kezdetleges bizalom“ helyett az eredeti nyomán: a bizalom kezdete állhatna inkább, mi hogy nem mindegy reménylem Kámory ur észreveszi.

A negyedik rész szintén gonddal készült. Próbálja meg bárki Kámory fordítását összehasonlítani Károlyiéval, rögtön észreveendi a különbséget, s nem Kámory hátrányára. Az eredeti szöveg értelmét Kámory mindenütt jobban megközelíti, s mégis — az ő fordítása is nehezen élvezhető. Nem magyarságáért, vagy jobban magyartalanságáért akarom itt vádolni Kámoryt, hanem nehézkes szófűzéseért. A 4-ik rész első verse így hangzik: „Legyen aggodalmunk tehát, nehogy valamiképen, midőn azon ígéret, hogy belehet jutni nyugodalmába, még fenáll, valamelyiktől elmulni látszassék.“ Valjon mi ne látszassék elmulni valamelyitekről? Kámory szófűzete szerint talány. Különben az elmulni kifejezés is hibásan van választva. A υπερηκενω ige inkább a kitűzött cél mögött marad, célt el nem ér értelmében áll — semmint az elmult — értelemmel.

Épen ily bajos a második vers: „mert van ígéletünk valamint azoknak is, de a hallott ige nem használt nekik, minthogy azok hitével, a kik hallották nem elegyült.“ Mi nem elegyült? mit hallottak? önkénytelenül várja az ember e szófűzés után a feltett kérdésekre a feleletet. Pedig hát

az eredeti szövegben megvan. Sőt egy kis éles pozitív kritikával a *ἀκουσαι*: helyett *ακουσμασι*-t olvasva, mint ezt például Bleek teszi, igen érthető szöveg jó ki: Nekünk is van ígéretünk mint a mazoknak. De rajtok nem segített a hallott ige, mert nem egyesíték hittel a hallottakat. Mennyire nehézkes szinte a 7-ik vers fordítása Kámorynál! A 9-ik versben olvasható *σβατιζμος*-t, minthogy a többszörösen előforduló: *nyugalommal* van párhuzamban nem pusztán szünettel kell fordítani, hanem *sombati nyugalommal*. A 14-ik vers ki az egeket általhatotta helyett érthetőbb lesz: ki átment az egeken stb.

Az 5-ik részre e következő négy kifogásom van, mi az eredeti szöveg értelmét illeti:

a 8-ik verset így fordítja Kámory: „És fiu létére, abból amit szenvedett, tanulta az engedelmességet.“ — Így fordítva a verset ez azt teszi, hogy mint fiúnak a szenvedésből kellett azt tanulni. Ez eredeti szöveg *καίπερ*-je pedig az ellenkező értelmet, azt kívánja, hogy bár fiu volt engedelmességet a szenvedésekből tanult. Így fordítva az értelem tisztább, s a mondatfűzés sem oly nehézkes, mint Kámoryé, ki az eredeti szöveg paronomasiáját nem akarta elrontani.

A 9-ik vers Kámorynál így hangzik: „S teljességre hozva lön az örök üdv szerzője stb. Kifogásom a teljességre hozva kifejezés ellen van. Elismerem, hogy bajos magyarban teljesen kifejező szavat találni a *τελειωθείς*-re, abban az értelemben mint ezt a zsidókhoz irt levél szerzője szélitiben használja. De ha már egyszer talált Kámory ur kifejező szót a 2-ik rész 10-ik versében, hol ugyancsak e szót: céljához jut fordítja; továbbá 5: 14. versében, hol éret-tel fordít, s méginkább a 6. rész első versében, hol ugyanazt tőkély-el adja, vajjon mért nem használja ezt a fogalmat, miért mondja azt, hogy: teljességre hoz-va melynek így magában semmi racionabilis értelme nincs, s nincs kifejezve az eredeti gondolata.

A 12-ik versben így fordít Kámory: „Mert ámbár nektek az időhöz képest tanítóknak kellene lennetek, ismét tanítani szükséges titeket, melyek az Isten nyilatkozmányának első elemei.“ Idézett vers második fele, a visszahozó névmással kezdődő rész, teljesen elmosza az eredeti értelmét, nem is számítva a különös nyilatkozmány — helytelenségét. Jobb lenne így: ismét tanítani kell titeket az Isten igéjének első elemeire. Vagy Kámory szófűzését meghagyva, a nyelvérzék követeli, hogy az „ismét tanítani szükséges titeket“ helyett: ismét azokra kell tanítani titeket — tegyünk.

Végül a 13-ik vers *λογος δικαιοσυνης* — és nem „az ige, mely igazságról szól“ Kámory-féle fordításról, hanem inkább a szorosabb értelmű: megigazulás-igéjével kellene fordítani.

Egyébként az 5-ik rész is tanulmányt tanusít — Károlyi szabaddal, több helyen értelmetlen fordításáhozképest.

A hatodik részre ismét a következő észrevételeim vannak:

Az első és második vers úgy mint Kámory fordítja nem magyaros, és hozzá darabos szófűzéssel áll, — úgy hogy Károlyi is élvezhetőbb nála. Jobb lenne tán így: mellőzve azért Krisztus kezdőtanát, tőkélyre igyekezzünk. Ne vessünk újra alapot a holt cselekedetekből való megtéréssel stb.

A 10-ik versben Kámory helyesen kihagyja a του κοπου szót, mint — teljes valószínűséggel — későbbi glosszát.

A 11-ik versben hibásan fordítja a πληροφορια-t meggyőződéssel. Nézetem szerint beteljesülés-sel volna fordítandó.

A 16-ik vers helyett, hol Kámory „ama“ szócskáját teljesen kihagynám, s „megerősítésül“ kifejezését a mondat szövegébe más módon olvasztanám be, így fordítnék: Az emberek ugyanis önmagoknál nagyobbra esküsznek, s náluk az eskü megerősítve vet véget minden versengésnek stb.

A hetedik rész ismét gonddal készült, s eltekintve nem magyaros kifejezéseitől, röviden e néhány megjegyzésem van rá, melyek a szöveg értelmét illetik:

11-ik versben helyes szöveg itéssel jár el Kámory mikor a zárjelben fekvő kifejezést a textus receptustól eltérőleg fordítja.

Hasonlóan helyes igazítást tesz a szövegen a 17-dik versben hol μαρτυρει helyett μαρτυρειται-t olvas és fordít.

Gáncs éri azonban a 23-ik verset e kifejezésért „azért hogy folyton élni a halál által gátoltatnak.“ A hibás szófüzés teljesen elrontja az értelmet.

A 26-ik vers is szócskáját szintén helyes kritikával vette föl a szövegbe.

A nyolcadik rész 4-ik versében „minthogy a papok letérnek“ kifejezésből a külbizonyítékok alapján kihagyandó, a papok szó; itt, valamint 5. vers „papokul“ 6. vers „papi-tiszt“ kifejezését csak körülírás-ként használhatja Kámory. A hatodik vers „mely becsesebb ígéreték alapján törvénynyé emeltetett“ kifejezés helyett: melynek törvénye becsesebb ígéreteken alapult kifejezéssel vélném felcserélendőnek; s megjegyzem itt, hogy ugyancsak ez értelemben venném a 7-ik rész 11. vers νενομοθηταται kifejezését is. Mindkettőt, a helyesebb szóértelmezés alapján. A 11-ik vers πληροφορια-at, hogy polites-nek olvassa Kámory a szöveg itéssel alapján, ezt ugyan jól teszi, de nem azt, hogy „hontárs“-al fordítja. Miért nem polgártárs? A honnak egy másik hon a társa.

Ugyancsak e rész 8 vers „befejezek“ helyett: kötök; 9. vers „szerkesztettem“ helyett: csináltam, vagy kötöttem; „törődtem velök“ helyett: elhanyagoltam őket — kifejezések hübbek lennének az eredetihez. — A 13-ik vers „vénheszik“ — nem egészen jó magyar szó.

A kilencedik rész fordítása legkevésbé sikerült az egész zsidókhöz irt levélben. Ha van valakinek bátorsága megrázatni magát, a darabos fordításon, s elég figyelme az összekuszált mondat-sorok közt után kísérsni az értelmet, tegye meg, és találni fogja, hogy Kámory nagy erudiciót fordított a variánsok felismerésére, illetőleg a lehető leghübb szöveg feltalálására. És ha még sem sikerült műve, ez nem szorgalmán, de hibás magyar nyelv érzékén mult. Tessék csak például a 9-ik verset figyelembe venni: „Mely tudniillik jelkép a jelen időre nézve, melyel egyezőleg adományok és áldozatok szenteltetnek, melyek azt a ki isten szolgálatot végez, teljességre vinni lelkiismeretileg, nem képesek.“ Ezuttal azonban csak Kámory ur bibliai tanulmányaival van dolgom s e célból két megjegyzésem van a 9-ik részre.

A görög διαθηκη-ben benne van a szövetség és a végrendelet fogalma.

ró e rész 15—18. versében e kettős értelmű szóra fekteti okoskodását, úgy hogy az idézet verseknek csak akkor van értelme, ha említett szónak mindkét értelmét szem előtt tartjuk. Tagadhatlan hogy a szójáték komoly-nemével van dolgunk, mit ha fordítani akarunk nem szabad felednünk író intencióját. Az a kérdés van e mód rá, hogy a két fogalmat magyarban egy szóval kifejezhessük. Ha nincs: magyar szövegünk teljesen értelmetlen, lapos marad. Ez történik Kámorynál.

Van azonban módunk — igaz, hogy a tiszta magyarság rovására — melyel segíteni lehet. A latin testamentum teljesen kifejezi az eredeti szót. E szó pedig eléggé honosított, maga Kámory sem riad vissza használatától, és épen bibliájának címlapján. Ha valahol, idézett helyen kell e szót felhasználni.

A másik mit megjegyezni akarok e rész 27-ik verse, melyet Kámory a 28-al egybeolvaszt. De nem ez a baj, hanem az, hogy a 27. vers végéről egy mondatot minden kritikai ok nélkül kihagy. Tudtommal a *μετά δὲ τοῦτο κρίσις* kifejezés ellen semmi kül- vagy belbizonyíték nem hozható fel. E kihagyás feledékenységből történt e hát, vagy valóban kiszámítva — Kámory fog felelni érte.

A tizedik rész bírálatában is, amennyire csak lehet az értelemre akarok szoritkozni, magyartalan kifejezéseit csak az esetben említvén föl, amennyiben az eredeti értelmet altealnák. — A textus receptuson módosítást tett Kámory e részben változtatván a 12-ik vers *αυτος*-at *δυτος*-ra; a 15. vers *προσηρηκναι*-t *ειρηκναι*-ra; 34. vers a *τοις δεσμοις μου*-t, *τοις δεσμοις*-ra; *εαυτοις*-t, *εαυτους*-ra; 38. *δικαιος* után oda teszi a *μου*-t. — Mindez helyesen történt. Van ezen felül még két eset, hol szöveg módosítás történik, s ez a 30. és 34. versben. Az első helyen Kámory kihagyja a *λεγει κυριος* kifejezést s bár beismerem, hogy nélküle teljes értelme van a szövegnek, de a külbizonyítékok nem elég erősek, szemben a másik nagyobb résszel, hol említett kifejezés meg van tartva. — Megfordítva jár el Kámory a 34-ik versben, hol a text. recept. *εν ουρανοις*-at megtartja, holott a külbizonyítékok többsége, valamint a szöveg összefüggése, idézett hely kihagyását ajánlanák. Ha arról van szó, hogy Izrael népe épen hitelensége miatt vettetett meg, s örök kincset a hívő — újtestamentomi nép fog örökölni: nagyobb serkentés van abban ha ezt mondjuk, hogy a ti hitetekben van a nagy kincs, mint sem egy más tárgyban, például akar a kérdéses kifejezés értelmében. Hogy későbbi glosszaként becsusztatott az *εν ουρανοις* kifejezés, ez érthető ugyan, de a szöveg hűség érdekében kihagyandónak vélem.

Az aránylag elég jól sikerült 11-ik részre kevés észrevételem van. Ismeretes e rész 3-ik versének azon magyarázat módja, hogy a semmiből teremtés dogmája itt volna lepraegantabban kifejezve. Így fordít például Károlyink is. Fájdalom e dogma nincs meg e helyen, s a szavak egészen másképp értelmezendők. Kámory észre veszi a különbséget, s fordít eképen; „Hittel ismerjük fel, hogy a világ Isten szava által teremtetett, hogy az amit látunk, ne abból ami feltűnni szokott létesült legyen.“ E fordításra két észrevételem van; az első a szöveg itészetet illeti, melyet Kámory is használ a text. recept. *τα βλεπομενα* helyett a sing. *τον βλεπομενον*-t olvasván. Ez helyesen történt. A második észrevétel Kámory körül-író fordítását illeti. Miért nem követni az eredeti egyszerű kifejezését, például így: hogy ne a tüneményekből lenne az amit látunk.

A 11-ik vers ἐτεκεν-jét Kámory helyesen hagyja ki; valamint helyesen veszi fel a 20-ik versben a καὶ szócskát. De a 16-ik vers „Istenünk“ fordítását Isten-ük helyett sajtó hibának tekintsük-é, vagy itészeti változtatásnak? Az utóbbi nem igazolható.

Értelem zavaró a 25-ik vers, hogy sem a bűnféle ideiglenes élvezetben részesüljön“ fordítás. — A gondolat ez: mint a bűn ideiglenes élvezetét.

A még hátra levő 12. és 13-ik rész fordítása is eléggé sikerült. — Fordító figyelemmel kíséri a szöveg legkisebb részletét, pontját is, s választása mint eddig is láttuk rendesen helyeselhető — E részekben is legtöbb bajt magyar nyelv érzékének hiánya s kuszált mondat füzése okoz. Ez okból nincs értelme a 12: 14. „S egyszermind ügyeljétek, hogy valaki, elmaradván az isten kegyelmétől, hogy valaki, felnövekedvén a keserűség gyökere, háborúságot ne okozzon, és az által sokan megfertőzessenek,“ vagy 13: 22. „Kérlek pedig testvéreim viseljétek el az ösz tön z é s z a v á t.“ Csak még a 13: 23-hoz néhány szót. Az eredetiben ez áll γινώσκετε τον αδελφον stb. Kámory fordításában pedig „Legyen tudtokra, hogy Timotheus megszabadult.“ A „L e g y e n t u d t o t o k r a“ kifejezés ellen van kifogásom Az eredeti szöveg jelentő mód-ban áll: t u d j á t o k, h o g y megszabadult Timotheus. Hogy nem üres szó-harc készített e megjegyzésre, tudni fogja minden, ki a zsidókhöz irt levél magyarázatában jártas.

Azon hiszemben, hogy sem a t. fordító, sem a t. olvasók nem fog-nak azzal vádolni, mintha az ujszövetség fordítását csak egyes kikapott fejezet alapján akartam volna bírálni, azon célból, hogy vagy elismerése-met, vagy megrovásomat okvetlen keresztül vigyem, idóm s a már is hosszúra terjedt bírálat miatt az ujszövetség fordításának bírálatát befe-jezem. Eredetileg szándékoztam ugyan még egy könyvet vagy az evange-liumok, vagy Pál levelei közül ismertetni, de a tárgy rokonsága, értem az ujszövetségi szöveg itészeti tanulmányok nagyobb egysége, s össz-hangja folytán úgy itélem, hogy a részletesen ismertett könyv elég tájé-kozást nyújt ugy a fordító egész ujszövetségi munkájára, mint a bírálati szempontra s ennek eredményére, mely abban áll: Kámory ért a bibliai itészeti szempontból való megítéléséhez, faradhatlan szorgalommal fel-keresi a variánsokat, s bizonyosan nem szorgalmán, bibliai tanulmányain s jó akaratán mult, hogy teljesen használható magyar bibliával ajándé-kozzon meg bennünket.

Az ó-szövetség fordítását más szempontból kell megítélni mint az uj-szövetségét. Nem mintha az itészetnek főntebb kimutatott elvei az ó-szövetségre nem állának, hanem azért mert az ó-szövetséget ille-tőleg még rendszeresen nem voltak keresztül vité. Az ó-szövetség tanul-mánya még nem jutott azon pontig, honnan a függőben levő szöveg ité-szeti kérdéseket egyformán meglehetne oldani. Mellőzve ezuttal a nyelv kérdését, még az ós fordítások sincsenek azon mérvben feldolgozva, s itészetileg rendezve, hogy tudhatnók menyiben szolgálhatnak támpontul az ó-szövetség lehetőleg eredeti alakjának megítélésére. — Innen van azon szétágazó exegesis, melyet még napjainkban is találhatunk az ó-szö-vetséget illetőleg. Egyik egyén — nem is párt — egész részleteket fordít eddig soha nem sejtett értelemmel, másik esküszik az utolsó vav meg-ingathatlanságára, — s készebb értelem nélkül fordítani, semhogy kon-

jekturák mögé kelljen menekülnie. — Az ó-szövetség nép számára fordítója nélküli azon objektív támpontot, melyet az új-szövetségnél bir. Fordítása sem lehet tehát anyira egy öntetű mint amott. És míg egy-részről munkája terhesebbé válik, a felösség is nagyobb lesz az egyes részletekért.

Mindezeket gondolóra véve az volna a kérdés mi álláspontot választott Kámory az ó-szövetséggel szemben. Meg maradt-e a maszoret a szöveg másolásnál, mint például: ezt Komárom Csipkés tevé, vagy pedig iparkodott feldolgozni az itészet biztos eredményeit, amint ez például Bunsen teszi derék Bibel werk-jében. — Az első esetben természetesen arra kellett volna sulyt fektetni, hogy minden létező biblia fordításainkat magyar nyelvének ereje, gazdagsága, és csinjával muljon felül — míg az utolsó esetben e kiváncsolomhoz az is járul: feltudjon használni az itészet által nyújtott minden eszközt az igazi értelem felderítésére.

Mindkét irányban megvan a törekvés Kámorynál. — Ami az ó-szövetség fordításának itészeti részét illeti Kámory a zsolttárok feliratait, az egész ó-szövetségben szétszórva található, s fordítható hely neveket, egyes kifejezéseket, melyek a társadalmi szokásokra vonatkoznak, és a melyeket magyar biblia fordításaink vagy az eredeti szó megtartásával, vagy helytelen értelmezéssel adnak: az itészet mai álláspontján törekszik meg oldani, és fordítani. — Azonban itt még nem áll meg Kámory. Tovább viszi itészetét, s a szöveget több helyen megigazítja, s így a Maszoreta szöveg értelmétől eltérőleg fordít. — Az elsőre vonatkozólag például az egész zsolttáros könyvet, továbbá a magyarázó hely, és ember nevek fordítására — százával hozhatnánk példát — Gen. 16: 14. Gencsis 30: 11—14. Kámory positiv kritikájára például felhozhatom a második zsolttár 12-ik versét, hol az eredeti szöveg „nasku bar“-ját nasku bó-nak olvasva „Csókolgassátok e fiut“ helyett miként ez eddig valamenyi közközben forgó bibliában fordított „legyetek szófogadók“-kal fordítja, — nézetem szerint is nagyon helyesen, általa e gyönyörű zsolttár nyelvben, gondolat-menetében mindenesetre nyer. A négyszög irás 1 és 7 betűje közt a különbség alakilag oly kevés, hogy felcserélése könnyen történhetett, s idézhette elő a textus receptus szavát. — Hasonló helyes itészettel jár el I. Sám. 6: 18-ban „tanubizonysága a nagy köhely“ kifejezésben, melyet Károlyi, s a pontos Komáromy Csipkés is „ana nagy köig“ kifejezéssel fordítanak.

Baj hogy Kámory az ó-szövetségben előforduló Isten nevek fordításánál teljesen rendszer nélkül jár el. Így a Jehova nevet majd Jehova, majd Ur, majd Isten névvel adja. Felfogásom szerint ma már semmi se áll utjában, hogy a Jehová-nak fordítását ne lehetne adni. De ha egyszer fordítottuk, tartsuk meg mindenütt ugyan azon nevet. A francia fordításban t'Eternel elnevezés a Jehovára eléggé találó, s a mi fordításunkban is alkalmazható lenne az ugy is ismert „örökkévaló“ elnevezés.

II.

Venio nunc ad pessimum! Kámory fordításának magyarságáról akakok szólni.

Hogy a fordítás általában sikerüljön, a fordított darab nyelvének teljes bírásán kívül még két kellék okvetlen megkivántatik a fordítónál. — Saját nyelvének érzékelése a nyelv érzék, és másodsor, hogy öntu-

datosan legyen képes bánni nyelvével. Ha e tényezők mind adva vannak: akkor lehet csak szó arról, hogy idegen haza idegen termékét átültethetjük saját nyelvünkre.

Nekünk magyaroknak kell mindenek fölött hangsúlyoznunk az utóbbi kívánalmakat. Nagy nemzetek nagy mérvű irodalmának árnyékában lakunk. Figyelmünk önkénytelen fordul a Schillerek és Góthék; Moliere-ek és Saint Beuve-ök; a Shakespere-k és Miltonok hazája felé. Mint a delejtű kis-vasát az északi sark úgy vonzza aspiratioinkat nyugot fejletesebb népe szellem óriásainak terméke. Kellő nevelés és oktatási viszonyok közt majd minden ifju — ki a gymnasiumból kikerült — nem csak erős röptöt ércz magában ama nagy alakok felfogására, de, s ez a bökkenő: hivatva is érzi magát azok fordítására. Nem tudnám mi más oknak felróni a roszt fordítások özönét, — melyel szegény nyelvünk minden más nyelv fölött tulhalmozva van.

Kedvezőtlen helyzetünk, csekély számunk bajait, nyelvünket illetőleg, növeli még az a körülmény, hogy annak idiomája teljesen elütő — minnen művelt európai nyelvtől. Az általános fordítási vágy hevében hánynak jut eszébe a fordítók közül e különbségre való ügyelés. A dolog természetesen rendje az lenne, hogy a magyar nyelv törvényeit — épen különbözőségénél fogva nem alakíthatja a közéletben sem, semmi külbefolyás. A heterogen dolgokat csak kerverni lehet, de elegyetni nem. S ennek dacára úgy áll a dolog, hogy fordítóink olvasztó kemencéje veszélyesebb gallicismus, germanismussal fenyegeti nyelvünket: mint például a német, francia vagy angol nyelvek közé oda vetett, s még csekélyebb beszélőt számláló hollandot.

Nincs szellemi életünknek oly köre, melyben annak bármelyik művelője épen alaptanulmányaiban más nyelvre ne lenne utalva. A művelők ötven percentje nem tisztá aranyat hoz elő a rideg-bányából, de rakva a bánya-világ minden idegen elemével. Így jön a tudomány nevében anyi salak forgalomba, melyet megérteni is alig vagyunk képesek. Minden tudomány-ág külön nyelvet teremt magának; teremt új szavakat idegen ajk járására, s idegen nyelv-törvényeivel fűzi azokat össze. Az indigenák nagy számától miasmakkal telik meg e lég anyira, hogy ki dorgál nem állhat jót magáról, hogy a gerenda nincs e saját szemében.

S mind ez nagyobb-részt a szolgafordítás eredménye.

Az angolok 1604-ben elhatározván — a pedig valóban becses Tyndal és Coverdale-féle biblia fordítás helyett — új biblia fordítást adni az angol nép kezébe, a következő rendszerrel hajtották végre e határozatot. Hat bizottság — melynek mindegyike 7—8 tagot számlált — kezébe tették át a bibliát tanulmány s fordítás végett. A hat kész munkáját egy másik szűkebb körű bizottság nézte át, s állította össze, s az új fordítás, melyről Kámory nem hijába hallotta, hogy legjobb minden más fordítás között — hét év munkája után adatott át az angol közönségnek. Nálunk ehez hasonló rendszerrel talán az egy orvosok társulata jár el tudományos szakkönyvei irányában. Eljárásának vezérindokai azonban távolról se a nyelv érdekéből indulnak ki, s produktumaik igen sokszor valóságos karikatúrai — minden fordításnak első ízben a magyar nyelvének.

Kámory ur a biblia fordításon próbált szerencsét. Kámory ur rendkívül használható tagja lenne tanulmányai s szorgalmánál fogva egy biblia fordító bizottságnak azon feltétel alatt, hogy nem ő veszi kezébe

a tollat. Példákkal fogom kimutatni, hogy nem pusztá szó-füzési hibákat követ el a magyar nyelv szintaxisán, nem is csupán a szavak képzésében kontárkodik, de irigylí a boldogemlékezetű Bugáttól is tövis koszorút: csinál új szavakat minden nyelvtani törvény ellenére.

Lássunk először az utóbbiakból néhány példát. Kámory úr fordításában Job. 28 : 22. így hangzik „Vész a lag és halálür azt mondják“ stb. Kinek jutna eszébe, hogy a vészalagban a zsidó abadon-t a sírbaszállást keresse, s hogy a halálür mavet-et = halált jelent. Komáromy Csipkés és Káldi veszedelem és halál; Károlyi veszedelmes pokol és halált fordít. Példabesz. 1 : 12. „Nyeljük el ezeket mint az „ürvény.“ Azt hinné az ember, hogy sajtóhiba örvény helyett. Ha még tudjuk is, hogy a zsidó seol-t akarja vele fordítani, szinte meglepi az embert; van a kettő közt valami közös fogalom. De a széltiben található ürvény szó használása semmi kétséget sem hagy fön, hogy csinált szó. Csinálva van az örvény mintájára. Komáromy Csipkés koporsó-val fordít, Káldi pokolt mond, s aránylag az a legjobb szavunk az eredetire. Baja az, hogy a keresztényen dogmatika több fogalmat rakott e szóra, mint amennyit a seol mondani akar. Esaias 40 : 4. „öbölvény“ idegen szó alatt a zsidó bikáh rejlik, amely völgyet, síkságot jelent, s melyet Csipkés „tér föld.“ Káldi „sima uttal-ad vissza.“ Jób. 16 : 13. „Csicscségének körülem az övetegei!“ Komáromy Csipkés „környül vetek engem az ölvői.“ „Környül vön engem dárdával“ fordít Káldi. Az eredetiben jaszobbu alaj rabbav áll. Ez utolsó szó rabab töből származhatik, mely vet, dob, hajt jelentéssel bír. És majd mint nyilvánzó, majd dárdá, kelevéz értelemmel áll főneve. Kámory is a vet-szóból képezheti szavát, melyről ha megenyednök is, hogy szószármaztatása tűrhető, s talán élhettek is e szóval, de ma a közforgalomban a nép nyelvben nincs meg, s semmi ok sincs rá, hogy a nép bibliájában oly szavakat alkalmazzunk, melyet a nép nem ért meg, s a szükségelt fogalomra amellet van jó szavunk. A csicscségének kifejezéssel a német „umschwirren“-t akarja másolni Kámory. Az eredeti szövegnél azonban a német szó is többet mond, festi a kelevészek zugását, holott az eredeti szabab-ja egyszerűen körülveszt-jelent. Amennyire én ismerem a nyelvet Kámory csicscségése sem az eredeti szót, sem a németet nem fejezi ki, sőt egyáltalán magyarul semmit sem fejez ki.

Mit kelljen szólanunk az eféle kifejezésekhez :

„Ime kiöntöm nektek ihlememet“ Péld. 1 : 23. „Távoztasd el magadtól a szájfónakságot és ajkfondort, tartsd távol magadtól.“ Péld. 4 : 24. „Minden ildomot okul cselekszik“ Péld. 13 : 16. „Szemei galambok a vizpatakon, füresztve a tejben ülve a tömben Énekek 5 : 6. „Kenyértam, viztám“ Esaiás 3 : 2. „Nem lesz rivalom“ Esai. 16 : 10. „Ha! törzsek bömbölése, bömbölnek, valamint a hatalmas vizek bölömbölnek, nemzetek bömmögnék, miként a nagy vizek bölömbölnek“ Esaiás 17 : 12. 13. „Borzalom, zuhalom, törgyalom érjen téged utol te földuralom“ Esai. 24 : 17. „Mélyen a földről düm mögsz, és a porból juhászva dunnyogsz, mert bűvészkint a földből mormolsz, és szavad a porból cincog“ Esai. 29 : 4. „Igazság lesz majd csapózsinórom és méltányosság piomom“ Esaiás 28 : 17.

Eredeti szavaihoz méltók azon szavai, melyeket többé-kevésbé használt képzőkkel alkot, s ismert gyökszókból, mint például : Nyilat-

kozmány satora Lev. 3: 2. Égmény Lev. 2: 16. Meghálnak bölcseségtelen Job 4: 21. Ősi kutatmány Job 8: 8. Isten tudványaig akarsz-e hatolni? Job 16: 7. Fut mint az árnyék megállapodatlanul Job 14: 2. Zsarolmány Job 20: 10. Vissza kell adni a fáradt keresményt élvezetlenül. A milyen a szerzemény olyan lesz az ára is örvendezéstelen Job. 20: 18. Takaritmány Job 20: 16. Rágogatják az aszoványt Job 30: 3. Ki helyezett észlelményt a boruzatba Job 38: 36. Ki érti haragod erejét s félvénnyedhez mért hevélyedet? 90. Zsolt. 11. Létüljetekek emberek fiai 90. Zsolt. 3. Nezhetsze ez uj. Pred. 1: 10. Meggyülöltem minden fáradmányomat Pred. 2: 18. Fáradozmány Pred. 2: 20. A hajnal tünedelem Pred. 12: 2. Füstölmény Esaiás 1: 22. A szünelem lakói Esaiás 38: 11. Ezekias irványa, midőn beteg levén Esai. 38: 9. Lángszentelményeik és ölményeik szivesen láttatnak oltáromon Esaiás. 56: 7. Öntmény, Etmény Esaiás 57. Irászok csalékony tolla Tesem. 8: 8. Izrael háza szivileg körülmetéletlen Jerem. 9: 26. Rimányokat meg nem hallgatom Jerem. 14: 12. Ismétes törés Jerem. 17: 18. A héberekhez irt levél 9-ik részéből: 11. v. mely nem e teremtményű; 12: szentithet a test megtisztulására; 14: ki öröklelki leg stb. Elég lesz tán enyi. Tanuság mindezekből, hogy Kámorynak nincs tiszta nyelvézéke a magyar iránt. Kivált a vány-, vény, ez, ujjab időben divatra kapott képzőkkel bánik csufondárosan. Idézett képző főnevet igéből képez, még pedig tárgyilagos értelemmel, míg a neki megfelelő ár, és képző a cselekvés folyamatát jelöli. Például: kapál igéből van kapálás főnévünk, s Kámory ur a megkapált föld jelzésére használja ezt az uj szót: kapalmány. Erre a formára képez az égésből égményt, tudásból tudványt. A szóképzés e nemének minden előnye meglehet, csak az az egy hibája, hogy az alkotott szót nem érti meg a magyar.

Még csak egy fajta hibájáról akarok szólni Kámory magyarságának. Arról, mely a magyar szólás mód törvényeit forgatja föl, s ez által az értelmet teljesen kiforgatja. Lássunk ide vonatkozólag néhány példát. Az ul, ül raggal két fogalomnak hasonlításánál élünk, még pedig akkor ha a mint szócskát akarjuk kikerülni. Például, e szó maga (például) anyi = mint példa, „mint célt tűztem ki“ helyett, mondjuk: célul tűztem ki; megjegyzem még, hogy a magyar nem alkalmazza az ul, ül, ragot minden esetben, mert míg ennek kifejezésére mint zavartalan dolgozott helyesen mondja: zavartalanul dolgozott, addig ugyan azon szónak tövéhez nem teszi az ul-t, hogy ezt mondaná: zavarul szolgált. Kámory sem egyik, sem másik szabályt nem veszi tekintetbe, hanem él eféle kifejezésekkel. Gen. 3: 6. és látá a nő, hogy jó ez a fa élvezésül, Jeremiás 5: 12. Szádba tesztem igéimet tűzül, és e népet fául, hogy őket felemésszed stb. E kifejezésekkel nem csak hogy az eredeti értelmet teszi tönkre, de egyáltalán érthetlen szöveget ad.

Gener. 3: 15. „Ez tégedet fejedem üt, te pedig őt sarkán fulánkozod“ helyett azt mondaná a magyar fejbe üt. Az eredeti szövegben ez áll: ő széttiporja fejed, te pedig sarkát marod meg. Gener. 4: 5. „Miért is fölgerjedd Kain nagyon és arcát lefüggeszté,“ a magyar a határozót az ige elé tenné: nagyon fölgerjed; az arcról semmi körülmény közt se mondja, hogy lefüggeszt, sőt

tudtommal a le szócskát a függeszt ide előtt nem is használja, az egész idézett hely tehát teljesen értelmetlen. Ép ilyen hibát követ el Gen. 9: 19. „Ez Noának ama három fia és ezektől szóratot meg az egész föld“; Gen. 13: 2. „Abrahám pedig igen meg vala szedve barommal“ II. Sám. 2: 22. 23. „Elmaradj rólam, minek teríttelek földre s minthogy róla elmaradni nem akart.“ II. Sám. 8: 4. „A szekérfogatokat inabénította Dávid.“ Héber 9: 4. Az Áron botja, amely csirázott.

De minek folytassam tovább ez idézeteket. A határok minden szabály nélküli használására, a verbum regensnek germanizmussal a mondat végére vetésére stb. számos példát lehetne felhoznom. — S mindezekből az a szomorú következés származik, hogy Kámory ur sem magyar nyelvérzéssel nem bír, sem művésziileg nem tudja alakítani a nyelvet.

És mégis feltűnő dolog: Kámory ó-szövetségi fordítása általában élvezhetőbb a közkezen forgó Károlyi féle fordításnál. — Egyes részek, egész fejezetek anyira sikerültek, mintha nem is Kámory ur tollából kerültek volna ki. E fény oldalakról vett idézetekkel meglehet büvölni az embert, s megvesztegetni a közönséget, ki jó magyar biblia fordításra oly régóta vár. Kétszeres ok, hogy siessünk egy jobb fordítás előállítására. Kámory urnak pedig tagadhatlan érdemeiért, a biblia tanulmányában kifejtett vasszorgalmáért, bátorsága és kitartásáért, melyel e munkát kezdte és végezte adjuk meg a babért, az elismerés babérát. Nyelvezetről pedig — de nem — tegyük le fájdalmas szívvvel a tollat; ne vegye el jobb kezünk amit a bal adott.

Rövid irodalmi szemle.

Vitnyédi István levelei. 1652—1664. Adalékul a XVII. század politikai és erkölcs-történetéhez. Közli Fabó András, m. akad. l. tag. Pest, Eggenberger. Nagy 8-rét. Első kötet: 1—272. Második kötet: 1—268 lap. Kiadva a magyar akadémia által, mint a magyar történelmi tár XV. és XVI. kötetei.

E két kötet ismét egyik kitűnő gyümölcse derék egyháztörténelmi írónk Fabó András ur fáradozásainak. A több százra menő levelek 1864-ben gr. Szirmay József ajándékozása folytán kerültek a magyar akadémia birtokába s innen vett megbízatást az érdemes közlő, a levelek átnézésére s azok közül a fontosabbaknak kiszemelésére. — Vitnyédi eddig sem volt merőben ösmeretlen egyháztörténelmünk mezején, a gályarabságra vitt protestáns lelkészek elítéltetésének szomorú történetében kiváló szerep jutott az ő nevének is, noha mint tudjuk minden biztos ok és szilárd alap nélkül. A fentebbi levelekből s az azok előtt álló jeles életrajzból azonban eddig nem is sejtett nagyságban és érdekességben áll előttünk Vitnyédi képe. Nagyon megérdemli e gyűjtemény épen egyháztörténelmi érdekből is, a figyelmes és tüzetes tanulmányozást.

A neveléstörténet kézi könyve, különös tekintettel Magyarországra. Irta Kiss Áron nagy-körösi tanítóképezdei igazgató. Pest, 1872. Rosenberg. 8 r. 236 lap.

Külföldi és hazai jeles irodalmi művek után készült, hézagot pótló

s mindenesetre sikerrel használható munka. Maga szerző jól érzi azt, hogy e téren magyar íróknak, épen a hazai tárgyú cikkekben is eredetit és tökéletest adni ez idő szerént még lehetetlen. Buzdító elösmeréssel kell szólunk a derék ifju tanférfiu közjóra célzó igyekezetéről, fáradságáról s kifejeznünk azon óhajtást, hogy a munka elterjedése egy második javított kiadást minélelőbb szükségessé tegyen.

Psenyecki Nagy Sándortól a francia nyelv levél szerénti önkutatásából a 16—20, az angol nyelv levél szerénti önkutatásából a 39—46 leckék megjelentek. Az illetők figyelmébe ismételve ajánljuk. Kiadói iroda: Debrecen, Piac-utca, Farkas-ház.

Mauricz Rezsőtől a Természettan elemei jelentek meg népiskolák számára, Pesten, Aignernál, 8 r. 56 l. Ára kötve 40 kr.

Zsilinszky Mihály szarvasi főiskolai tanár és könyvtárnok ur, előfizetési felhívást bocsátott szét ily című munkára: Szarvas mezőváros történelme és jelen viszonyainak leírása. A mű 10—12 ivnyi lesz s előfizetési ára 1 frt; — diszes képekkel illusztrált példány ára 2 frt. — A mű jelességéről kezeskedik szerző dicséretesen ösmert neve, s nincs benne kétség, hogy e mű által, hazai művelődés történetünk ügye is igenérdekes adalékokat fog nyerni, s így teljesen méltó a közönség pártfogására. Az előfizetések minélelőbb beküldendők szerzőhöz. Utólagos fizetési kötelezettség mellett egyszerű aláírások is elfogadtatnak.

Bartok János g. kisleludi ref. lelkész ur Gömör megyéből, aláírási felhívást bocsátott ki Népszerű egyházi beszédeire. Egy füzet 25 beszéddel, egy oszt. forint.

György Károly ur Mező-Turon egy 8 lapra terjedő kis művet irt e cím alatt: Emlékirat a nemzetek hanyatlásáról s a népek pusztulása okairól. Nyomatott Gyulán, 1872.

Vettük a pesti ref. leány egyház Bethesda nevű kórhárról szóló ötödik évi jelentést is s a kitünő jótékony intézetet ez uttal is ajánljuk az illetők figyelmébe és pártfogásába.

Őszintén sajnáljuk, hogy egyáltalában nem tőlünk függött akadályok miatt, mindjárt annak idejében fel nem említhettük, hogy a sárospataki főiskolában a mult iskolai évben egy szépészeti muzeum nyitattat meg, antik görög és római műrecek gipszöntvényei-vel, legnevezetesebb festők fénykép disz-albumaival, kitünő mülapokkal stb. A cél az, hogy az aesthetika és műtörténet tanulmányozói nézlelés által is tökélyesbithessék ösmereiteket, izlésüket stb. E cél valóban szükséges hasznos és üdvös; ugyanazért az adakozási felhívást, mely ez ügyben kibocsátott a legőszintebben ajánljuk a tisztelt közönség figyelmébe és pártfogásába. Az adományok Sáros-Patakra Hegedüs László főiskolai algondnok- vagy muzeumi őr Felméri Lajos urhoz küldendők.